

METALOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

Iako je ova industrijska grana - metaloprerađivačka, bila u ovim krajevima bez odgovarajuće sirovinske baze - ruda metala i goriva, ona je zahvaljujući prethodno već solidno razvijenoj zanatskoj osnovi, naraslim potrebama tržišta i inicijativama sposobnih i stručnih pojedinaca - beležila prve korake već od 1888. godine. Tada je osnovana fabrika u vlasništvu *Imre Rotmana (Rothmann)*, livnica i fabrika opruga i železnog nameštaja.

Do 1918. godine javila se na subotičkoj privrednoj sceni i radionica za izradu dinamomotora *Lasla Rajtera (Reiter)* (osnovana 1906.) i fabrika *Samuila Sajdnera*, koja proizvodi metalni nameštaj (osnovana 1914.). Sva tri preduzeća, jedina u toj grani subotičke industrije, bila su u vlasništvu Jevreja.

Posle 1918, u izmenjenim državno političkim okolnostima, nastaviće se radom do tada postojeći pogoni tih triju firmi, a u narednom periodu osnivaće se i nova preduzeća. U formi deoničarskih društava biće ih osnovano 8. U svima su osnivači i vlasnici akcija bili i Jevreji. Firme, preduzeća u inokosnom vlasništvu, vezana za obradu metala, nalaziće se većinom isto tako u rukama subotičkih Jevreja, a takođe i najveća trgovina gvoždarskom robom - "**Barzel**".

Pojedinačni opis razvoja i rada svih firmi u ovoj grani treba da ukaže na njihove karakteristike i specifičnosti.

Od deoničkih društva postojala su:

"FERRUM D.D."

Jedno od najvećih preduzeća u Subotici, kako po ekonomskoj snazi, tako u prvom redu po broju zaposlenih radnika bio je "**Ferrum d.d.**" (U latinskom jeziku "ferrum" znači gvožđe) odnosno, metalno prerađivačka grupacija preduzeća koja će nastati od te firme.

Početak života tog deoničarskog društva dobro se može pratiti iz prepiske sa organima vlasti, službene - koju vodi samo društvo i lične, one koju obavlja inicijator, utemeljitelj i osnivač tog preduzeća *Dragutin Štajner (Steiner Kolomán)*.¹

Tako "**Ferrum**" (prvobitno pod imenom "**Tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza d.d.**"), u dopisima gradsko Senatu - molbama za oprost od gradskih prireza, opisuje taj period na sledeći način. U jednoj iz 1921. godine naglašava da je osnivanje palo u doba "kada je komunizam na udaljenosti 10 km od nas besnio".² A u drugoj, iz 1924. godine opisujući razvojni put preduzeća navode i: "1919.god. meseca marta osnovano je neprimetno jedno industrijsko poduzeće, koje je s početka u malenom obimu, ali stime intenzivnije radilo na procvatu i unapređenju naše mlade industrije, i sa svojim skromnim radom nizom godina u raznim teškim ekonomskim i finansijskim prilikama

¹Dragutin Štajner (Steiner Kolomán) je rođen u (Bačkom) Petrovcu 1877. godine, u jevrejskoj porodici, od oca Leopolda. U Suboticu se naseljava 1.11.1918. godine. Dragutinova supruga je bila Vajs (Weiss) Gizela, sa kojom je imao sina Jovana koji je stradao za vreme II sv. rata i kćerku Marija, rođenu 1905. u Petrovcu. Supruga Gizela i kćerka Marija preživjele su rat. Obe su se, 1949. godine, odrekle jugoslovenskog državljanstva i iselile u Izrael. IAS, F:68. XV 1763/1950.

².IAS, F:47.XXIV 103/1921. Molba za smanjenje poreza.

razvijalo se u pravcu da postane ugledno jedno poduzeće koje danas pod imenom "Ferrum" zauzima jedno značajno mesto u našem privrednom i industrijskom životu".³

Grupa radnika Ferruma 1919. godine

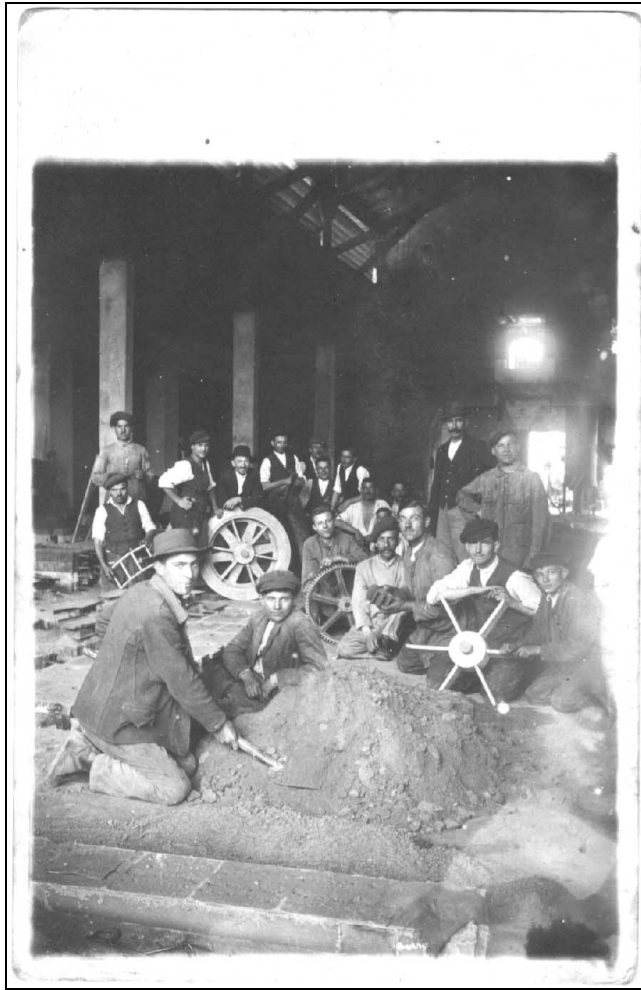
Prepiska *Dragitina Štajnera* proizašla je iz pravnih posledica koje je izazvalo njegovo naseljavanje, početkom novembra 1918, iz Petrovca u Suboticu. Naredba MUD predviđala je za ovu teritoriju, da se imaju iseliti i vratiti u svoja pređašnja mesta stanovanja svi "ratni doseljenici", oni koji su se naselili pre avgusta 1914. godine, pa je tako i on svrstan u tu grupu. A njegovi motivi za dolazak u Suboticu bili su kako porodični, pošto su mu u Subotici već duži period živeli roditelji, brat *Marsel* i sestra (koja je bila udata za lekara *dr Jene (Eugen) Večeia (Vécsey Jenö)*), tako i poslovni. O dobrom i pravovremenom preduzetničkom potezu, ulaganju kapitala u takvu vrstu proizvodnje, najbolje govori potonji period uspešnog rada firme.

Senat je pod brojem 4798/1920 doneo odluku o njegovom proterivanju u prethodno mesto stanovanja. Time, naravno on biva pogoden i pokušava nizom molbi da se izbori za svoj ostanak u gradu. Tako marta 1920. godine piše MUD u Beogradu⁴: "Prevrat me je nagnao da se nastanim u Subotici, gde mi sestra 30 godina stanuje, gde mi otac odavno živi i gde mi je brat 7 godina bio sekretar Hrvatske banke. Svoju radnju, plodne zemlje i pirinčište ("rizstelep") u Petrovcu sam prodao i rešio da industrijsko poduzeće osnujem."⁵ U početku marta 1919.godine sa 3/4 milijuna počeo sam podizanje tvornice mašina i livnice željeza. U to doba, kad je u bliskom susedtvu besnio komunizam i kada je u Subotici svaki rad obustavljen bio, i zbog toga velika besposlica vladala ja sam počeo zidanje tvornice, i na taj način dao posla, zarade i hleba preko 4 meseca, 100-tini radnika. U tvornici sam otpočeo radu

³ Firma je bila opterećena velikim sumama za gradski prerez. Za 1921. godinu suma opštinskog vanrednog prireza je iznosila 238 000 dina. (IAS, F:47. XXIV, 103/1921) Za 1923. godinu već - 473 660, za 1924. - 458 228 i za 1925. - 458 228 dinara. Molba za njegov otpis nije usvojena, "uzevši u obzir teške finansijske prilike grada". IAS,F:47.XXIV,170/1924.

⁴Dokument je datiran 10.3.1920. IAS, F:47. XIX 80-77/919.

⁵U 1921. godini Ministarstvu unutrašnjih dela je prijavio štetu od 161 450 k. na imanju u Pivnicama, nastalu tokom prevrata 1918. IAS, F:47.X 31/1921

Radnici u pogonu Ferruma 1919. godine

početku oktobra 1919. godine. t.j. poduzeće sam kod subotičkog Sudbenog stola protokolirao pod firmom "Tvornica Gospodarskih Strojeva i Ljevaonica željeza, Deoničarsko društvo". Od ono doba mi poduzeće radi već sa kapitalom od 1 1/2 milijuna. Poduzeće sam vodim, i sam radim sa velikom voljom i ambicijom, jer mi je sav kapital u to uložen, i ako bi se naredba strogo sprovela prema meni, morao bi prestati sa daljim dovršavanjem tvornice i okolnih sporednih zgrada, kao i sa daljim radom, pa bi se morao vratiti u Petrovac...". U nastavku zaključuje: "Ja sam sretan, što sam u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca takvo poduzeće - kakvih skoro nemamo, a mnogo trebamo - podigao, i sretan bi bio kad bi mi se omogućilo, da i dalje radim i drugima za primer pokažem, kako treba kapitale u vidne, po Državu plodne tvornice i podueća ulagati, umesto da se spekuliše sa trgovinom, zemljom i bankama. Zato molim slavno Ministarstvo, da me s obzirom na to, što sam Jugosloven - a nisam stranac - izvoli u Subotici ostaviti, da u opštem i Državnom interesu, rad i razvijanje industrije nastavim.". Dao je i neke konkretne podatke o svojoj fabrici. "U tvornici sada rade 60 radnika, a čim mi bude instalirana i uređena velika mašinska radionica, odmah ću dva puta toliko radnika moći uposliti."

Aprila 1920. godine piše na istu adresu: "Ja sam osnivač tvornice mašina i livnice željeza u Subotici." te dalje moli "... da se meni dozvoli dalji boravak u Subotici, jer bi se time dao primer drugima imućnim ljudima, da podižu tvornice i na taj način pomognu obnovu naše zemlje i u našoj zemlji razvoj industrije. Moje odstranjivanje štetno bi bilo po radništvo, jer bi ostalo u bezposlici, a isto tako i po industriju, kao i privredu..."⁶

⁶IAS,F:47. 1428.80-231.

Početkom marta 1920. godine delegacija Ministarstva socijalne politike, načelnik *Dorđević* i inspektor *Brkić*, obišla je fabriku i ustanovila da je reč o "modernom i po državu korisnom pogonu". Rezultati te posete, uz sve ranije pisane molbe i preduzete intervencije, urodile su plodom, pa je *Štajneru* polovinom 1920. godine odobren stalni boravak u Subotici. Time su obezbeđeni preduslovi da se on mirnije posveti preduzeću, koje će u narednom vremenu zabeležiti period prosperita i razvoja.

Prvo ime preduzeću je dato na osnivačkoj supštini koja je održana 25. 03. 1919. godine, kada je odlučeno da se firma nazove "**Tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza d.d.**", što je i registrovano kod Okružnog suda u Subotici 18.VI 1919. godine.⁷ Kao predmet rada deoničarskog društva je navedeno: "Izrada pruređenja i popravljjanje sviju poljoprivrednih strojeva, sastavnih delova strojeva, alata i robe, kupovanje i prodaja gotovih strojeva i satavnih delova strojeva kao i poljoprivrednih alata".⁸ Osnivački kapital je iznosio 750 000 k., podeljen u 3750 deonica, glasećih na donosioca, nominalne vrednosti po 200 k.⁹ U prvi Upravni odbor izabrani su sledeći akcionari: *Dragutin (Koloman) Štajner, Marsel Štajner, dr Žigmund Litman, Laslo Simon, Dušan Svirčević, Ištvan Vaci, dr Samu Bošan, Aladar Farkaš*, svi jugoslovenski državljani, a u većini jevrejske narodnosti.¹⁰ Uskoro, već 27.07.1919. godine, deoničarski kapital je povišen na 1 250 000 k. u 6 250 deonica po 200 k.

⁷IAS,F:86.39.

⁸isto

⁹isto

¹⁰isto.Jevreji su bili Štajnerovi, Litman, Bošan, Simon, Vaci, Farkaš?

Parcele fabrika grupacija Ferum na karti grada iz 1928. godine

Preduzeće je radilo u fabričkim pogonima koji su se nalazili na Majšanskom putu. Krak železničkog koloseka dopirao je do njihovih radionica. Obavljalo je delatnosti za koje je i prvobitno registrovano, popravljalo i izrađivalo poljoprivredne alate, od žejeza koje je lilo u sopstvenoj livnici. U 1920. godini beleži promet od 2 000 000 kruna. Zapošljava od 80 do 100 radnika i svu proizvodnju plasira na domaćem tržištu. I pored takvih solidnih rezultata u dotadašnjem poslovanju, fabrika će se u narednom periodu prusmeriti na nove delatnosti, okrećući se železnici, popravkama saobraćajnih sredstava, vagona i lokomotiva. Za tu delatnost je morala nalaziti, u prvom redu, odgovarajuću zainteresovanost kod državnih organa, "Direkcije državnih železnica" u Beogradu, koje je u Subotici već imala svoju radionicu za popravku i Ministarstva Saobraćaja.¹¹ Plod uspostavljene saradnje bio je ugovor koji je "Ferrum d.d." 1921. godine sklopio sa Ministarstvom saobraćaja, koji će direktno uticati i određivati čitavu dalju sudbinu preduzeća. "Avgusta 1921. sklopili smo sa Ministarstvom saobraćaja ugovor radi opravka teretnih vagona. Od toga momenta pa sve do

¹¹IAS,F:128.4/II,1930. "Direkcija državnih železnica" u Subotici je imala radionicu za popravak lokomotiva i vagona koja je 1931. godine zapošljavala 364 radnika i popravila 21 lokomotivu i 106 vagona. Ta radionica je bila u sklopu mašinskog odeljenja "Generalne direkcije državnih željeznica". Preseljena je iz Subotice 1938. godine u Kraljevo. Vidi: Gradske

današnjeg dana počeo se naš rad naglo i snažno razvijati".¹² Izveštaj "Opšte kreditne banke d.d." potvrđuje značaj takvog posla. "Firma se bavi popravkama vagona za državu, te je na tom poslu lepo zaradila tako da je bila u stanju osnivati i ostala preduzeća i moderno ih urediti."¹³

U čitavom narednom periodu položaj "**Feruma**" će direktno zavisiti od naručbi Ministarstva saobraćaja. Veliki prosperitet firme biće posledica velikih poslova dobijenih od njih a slabljenje državnih investicija u tu granu saobraćaja, teškoće sa realizacijom i naplaćivanjem računa od tih državnih organa, rezultiraće velikim problemima, pa i ulaskom u likvidacioni postupak za "**Ferrum d.d.**"

Relativno razvijena železnička mreža i vozni park, u Vojvodini, a i postojeća u ostalim delovima zemlje, tražila je redovne opravke i ulaganja. Reparacione nabavke bitno su poboljšale stanje voznog parka, lokomotiva i vagona, ali redovno održavanje je bio stalni imperativ. Sretala su se "grobља vagona" na sporednim kolosecima, rad na popravkama je bio skup i spor. Sve to je uticalo na "**Ferrum**" da pokuša da pronađe mesto za svoje delovanje i u toj vrsti poslova.

Glavna Skupština društva 16.4.1921. godine donosi odluku o promeni naziva u "**Ferrum d.d.**", što je i registrovano 20.12. 1921. godine. Povišen je i osnovni kapital na 4 000 000 k. Tada izabran Upravni odbor čine: *Antun Bešlić*¹⁴, *Pavle Ungar*, *Miloš Gavanski*, *Dušan Manojlović*¹⁵, *Šandor Rajčić* i *Bogdan Dimitrijević*.

Promenjena su i Osnovna pravila, dopunjena delom gde se kao cilj društva navodi: "...prioizvodnja i popravka železničkih vagona i lokomotiva, otvaranje i nabavljanje poduzeća koja se sličnim radnjom bave"¹⁶ Takvim određenjem svrhe postojanje deoničkog društva bio je postavljen temelj budućem koncernu, grupaciji "**Ferruma**", koji će se razviti u sledećim godinama.

Posle zamena krunskih novčanica za dinare, osnovni kapitalu 1922. godini, iznosi 1 000 000 dinara.¹⁷ Struktura vlasnika kapitala vidi se po prisutnim akcionarima Glavnoj

¹²IAS,F:47.XXIV,170/1924.

¹³IAS,F:43.123

¹⁴Antun Bešlić je bio direktor filijale "Hrvatske štedionice" iz Zagreba. Obavljao je i dužnosti predsednika subotičkog "Udruženja trgovaca i industrijalaca" i "Veslačkog kluba". Službeno je odselio u Zagreb 1926. godine. "Pomenuta društva kao i prijatelji g. Bešlića ceneći njegov rad i ulogu koju je u sibotičkom društvu igrao..." priredila su tom prilikom oproštajno veče sa večerom. IAS,F:235.23.185/1926

¹⁵Dušan Manojlović (1883- 6.IV 1941), iz stare i poznate subotičke srpske porodice. Otac mu je bio Stevan, veliki beležnik, a majka Saveta Bekvalac. Školovao su u Subotici, gde je završio gimnaziju, i u Klužu i Požunu, gde je diplomirao prava. Supruga mu je od 1908. godine bila Anastazija Dimitrijević, kćerka gradskog senatora Bogdana Dimitrijevića, kumovi su im bili Dušan Radić i Vitimir Ludajić. Od 1918. obavljao je nekoliko javnih funkcija. Prvo je bio izabran za glavnog gradskog blagajnika (od 20.11.1918. do 10.3.1920.) kada je imenovan na položaja Velikog kapetana, koji će zauzimati do 31.7.1921. Zauzimaće zatim funkcije direktora U "Ferrumu" odnosno "Adisu", do 1927, kada biva imenovan za Velikog župana. (U Rešenju MUD o imenovanju stoji "bivši Veliki kapetan i industrijalac" IAS, F:47. Gr. 753/1927). Odlikovan domaćim ali i grčkim odlikovanjima (grčki orden - "Feniks"). U 1931. godini je bolovao od izliva krvi u mozak. Bio je i predsednik niza društvenih organizacija: "Udruženja Trgovaca i industrijalaca", "Subotičkog društva za mačevanje", "Srpske čitaonice", kao i masonske lože (pred rat, 1940. godine, kada boravi u Beogradu, javlja se kao član lože "Sloga, rad i postojanstvo". vidi:Nenezić, nav.del, st. 568.) Stradao u bombardovanju 6.IV 1941.

¹⁶IAS,F:86.39.

¹⁷Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958, st.340. Pre stvaranja novog jedinstvenog jugoslovenskog novca, u 1918, 1919, pa i 1920, ubačene su milionske sume austrijskih krunskih novčanica. Za upotrebu na domaćem tržištu, naophodno je bilo da dobiju pečat i propisane markice. Zamena je izvršena u 1920. godini i to u odnosu 1 novi dinar za 4 krune, " dok je odnos u slobodnom prometu i po kupovnom paritetu dinara i krune bio kao 1:3."

skupštini održanoj 26.03.1922. godine na kojoj su bili: *Stipan Vaci*, advokat iz Subotice koji je imao 500 komada deonica, *Jovan Rajčić* - 400, *Bogdan Dimitrijević*, posednik iz Subotice - 1108, *Šandor Rajčić*, direktor banke - 100, *Dušan Manojlović* - 600, *Miloš Gavanski* - 100, *dr Jene Večei*, lekar - 400, *Aladar Farkaš*, posednik iz Subotice - 200, *Oskar Nojman*, direktor mlina - 100, *Bogdan Svirčević* - 40, *Jene Švajger* - 120, *Cvetko Manojlović*¹⁸, direktor Muzičke škole - 100, *Dragutin Štajner* - 8 240, *dr Samu Bošan*, advokat iz Subotice - 3 475, *Đura Jovin Krnajski* - 100, *Nikola Mandić* - 25, *Đura Pfefer* - 25, *Pavle Ungar* - 100, svega 15 337 komada deonica, od 20 000 koliko ih je bilo, nominalne vrednosti od 50 dinara. Na toj sednici je međutim povišena glavnica na 2 000 000 dinara, udvostručavanjem broja deonica pa će ih time biti 40 000 komada.¹⁹

Đura Jović Krnajski

Učešća stranog kapitala nije bilo, što se vidi i iz izveštaja Gradske kapetaniji 3.4. 1922. godine. "Svi članovi su jugoslovenski podanici. Prema našem znanju drži Upravni odbor veći deo akcija u svojim rukama, u ostalom za druge akcije ne može se utvrditi gde su jer iste glase na donosioca. Ali možemo sa sigurnošću tvrditi da nikakvi interesi stranaca nisu zastupljeni jer je naše društvo unutrašnjeg (domaćeg) karaktera jer je osnovano tek po oslobođenju u proleće 1919. godine"²⁰

U 1922. godini predsednik Upravnog odbora je *Antun Bešlić*, direktor "**Prve Hrvatske Štedionice, filijale Subotica**" (dalje PHŠ), u čiju finasijsku sferu je "**Ferrum**" i pripadao. Generalni direktor je bio *Dragutin Štajner* a poslovni direktor *Dušan Manojlović*. *Slavko Dukanac* i *dr. Aleksandar Šnajder*, beogradski advokati, *dr Vladislav Manojlović*²¹ iz Subotice, *Zlatko Pukler*, zamenik direktora "**Prve Hrvatske Štedionice**", iz Zagreba, su novi članovi Upravnog odbora izabrani na vanrednoj skupštini 3.IX 1922. godine.²²

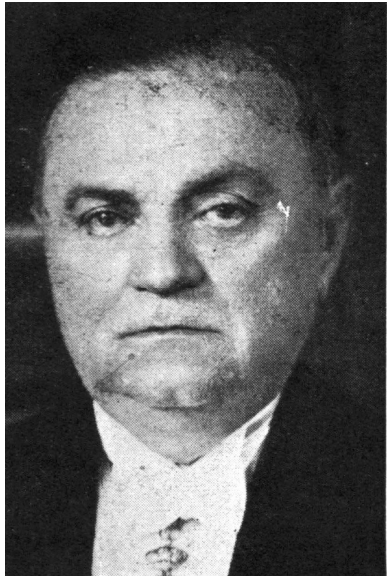
¹⁸ Cvetko Manojlović (Subotica 1869-1940) od oca Đure i majke Radnić Milinke. Zauzimao je od 1919. do 1935. godine mesto direktora gradske Muzičke škole. (nasledio je na tom položaju Ernesta Lanjija). IAS, F:47.8368/1940. Doživeo je 1927. godine nesreću, na glavu mu je pao crep sa Gradske kuće, od čega mu se narušilo čulo sluha. IAS, F:47. Gr. 916/1927

¹⁹IAS,F:86.39.

²⁰AJ,F:65.2410.1426.

²¹Vladislav Manojlović (Subotica 1869-?), advokat, obavljao je poslove i "kraljevskog javnog beležnika", kao i čitav niz drugih javnih funkcija. Bio je član i funkcioner u Narodnoj radikalnoj stranci, dugogodišnji predesdnik SPCO u Subotici, banski većnik (1938.), predsdnik Rusko SHS kluba u Subotici, itd.

²²AJ,F:65.2410.1426.

Dr Vladislav Manojlović

U 1923. godini, najveći akcionari su bili: *Antun Bešlić* sa 8 230 komada deonica, *Stipan Vaci* sa 1 200, *Dragutin Štajner* sa 15 788, *Bogdan Dimitrijević* sa 2 116, *Pavle Ungar* sa 1 200 i *Marcel Štajner* sa 1 532 deonica, od ukupno 40 000.²³

Deonica Ferrum d.d.

Društvo je dobro poslovalo i u toj poslovnoj godini delilo dividende od 20% na deonicu. To svedoči o uspešnom radu i značajnom udelu poslova sa Direkcijom državnih železnica u prosperitetu firme. Osnivanje posebnih, kako su to nazivali "sestrinskih", deoničkih društava, sem u slučaju "**Severa**", u potpunosti kapitalom matične firme, "**Hrasta**", "**Adisa**", "**Livnice Ferrum**" i "**Severa**" isto govori o uspešnosti, razvoju i rastu "**Ferruma**".

²³Jedan od najvećih akcionara u čitavom periodu postojanja grupacije "Ferum", bio je njen osnivač Dragutin Štajner. Njegovo učešće 1922. godine iznosi 8 240, od 20 000 deonica a 1923. godine 15 788 od 40 000. O njemu "Opšte kreditna banka", 1924. godine, daje i ovakav izveštaj. "Kao glavni ravnatelj istih preduzeća ima lijep godišnji prihod. U ovoj struci je prije bio poznati stručnjak u ovim krajevima. Inače živi urednim obiteljskim životom. Pored toga trguje i hmeljom i ima pisarnu za to u Novom Sadu." IAS, F:43.123. U fabrici je bio zaposlen i njegov nećak, Zoltan Frojnd (Freund) (rodnom iz Bratislave, r. 1898. IAS, F:47. XIX 349/1921)

Na zemljištu, pored peštanske pruge²⁴ i na mestu gradskog slagališta²⁵, dobivenom od Opštine grada Subotica, na zakupod 99 godina, pod povoljnim uslovima²⁶ uprava "**Ferruma**" započela je sa uspostavljanjem novih pogona. Gradski oci svoju odluku o ustupanju velikih gradskih površina "**Ferrumu**", obrazlažu sledećim rečima: "1. Podizanjem nove industrije naći će kod industrijske grupe "Ferum" zarade daljih 1000 radenika. 2. Što će se na ovaj način ojačati industrija u Subotici, a time i gradski prihodi. Podpomagati industriju dužnost je svakog grada, a osobito Subotice, koja je izgubila veći deo svojih imanja. Prema tome mora gradska uprava činiti sve da se u Subotici čim više ojača industrija i izvoz."

Time će se proširiti proizvodna delatnost, grupacija "**Ferrum**" će dobiti pogone koji će dopunjavati osnovnu delatnost i čiji će proizvodi komplementarno učestvovati u tada najvažnijoj delatnosti - reparaciji vagona i lokomotiva. Tako je već krajem 1923. godine započela rad "**Livnica Ferrum**". O osnivanju ostalih deoničkih društava na skupštini "**Ferrum d.d.**" je rečeno: "Predsednik saopštava, da su dve industrijske grane "Feruma d.d." Subotica, baš u cilju usavršavanja rada i potpomaganja njenog rada, pretvorila se u nova deonička društva i da je sa današnjim danom održana osnivačka skupština rešila osnivanje "Hrast d.d." i "Adis d.d.". Od ovih "Hrast d.d." nastaviće svoj rad na zemljištu dosadašnje naše drvare".²⁷

"**Sever d.d.**" je takođe započeo rad u 1923. godini, ali u njegovom slučaju je odlučeno da polovinu akcija ima dobiti "**Ferrum**", a druga polovina je stavljena na slobodnu prodaju. Delatnost tog društva je više usmerena na tržište, odnosno nije bilo predviđeno da radi isključivo za potrebe snabdevanja "**Ferruma**".

U izveštaju o poslovnoj 1923. godini uprava "**Ferruma**" iznosi: " U prošloj godini nastavili smo izgradnju potrebnih novih radionica te smo dovršili veliku radionu za farbanje vagona sa prostorom za 30 vagona, novom kovačnicom i novom stolarskom radionicom za prijem 36 vagona".²⁸ U to vreme zaposleno je oko 800 radnika na opravci vagona, koji dnevno mogu da poprave 8 vagona. Međutim tada se već javljaju prve teškoće sa naplatom realizovanih poslova od Ministarstva saobraćaja, koje ne izmiruje svoje obaveze na vreme, pa se za svež kapital firma zadužuje uzimajući kredite kod "**Prve Hrvatske Štedionice**".²⁹ Za 1923. godinu, ipak beleže dobitak od 815 884 dinara. Već u 1924. godini broj zaposlenih se penje na 1 000, i to samo u vagonskom odeljenju. Od toga broja je bilo 95% jugoslovenskih državljanja, a oko 80% subotičana.

"U korak sa razvitkom našeg poduzeća počele su, da se otvaraju nove radnje, gostione, kuće stanovi itd, i do sada beznačajan kraj pored Majšanskih vinograda počeo je da živi jednim životom velikovaroškog fabričkog kraja, a uposlovanjem tolikog broja radenika znatno smo pomogli suzbijanje bezposlice"³⁰ pisalo je rukovodstvo firme u jednom dopisu Senatu 1924. godine.

²⁴Na zemljištu pored Peštanske pruge "Ferrum" je planirao, a delom i izgradio radničke stanove, namenjene zaposlenom radništvu u njihovim preduzećima.

²⁵To je bila zapravo gradska drvara. Nalazila se u blizini školskih zgrada (danas je tamo O.Š. na Majšanskom putu). Na tom mestu "Ferrum" je planirao podizanje pogona nove fabrike.

²⁶IAS,F:47.XV 404/1923. U predmetu se nalazi i odluka Senata i izvod iz katastarske knjige.

²⁷"Ferrumova" drvara je bila pored železničke stanice. "Hrast" se nalazio i na zemljištu koje je grad ustupio "Ferrumu". Ono se protezalo na suprotnoj strani Paralelnog puta, od početka Hrastove do Cvijićeve ulice.

²⁸.AJ,F:65.2410.1426.

²⁹"Prva Hrvatska Štedionica" u Zagrebu, je važila za najveću privatnu banku u zemlji, sa kapitalom od 136 miliona dinara. Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941, Beograd, 1989, st.41.

³⁰IAS,F:47.XXIV 170/1924

Fabrika je radila sa mašinama na električni pogon, ukupno njih 20, relativno male ukupne snage od 45 KS. Sirovine, kao gvožđe i limove je uvozila³¹, iz Austrije, Čehoslovačke i Mađarske a kovački ugalj i koks iz Čehoslovačke i Austrije.³²

U 1924. godini, kada se vrši opremanje i pripreme za otpočinjanje proizvodnje "**Adisa**", "**Livnice**" i "**Hrasta**", zabeleženo je nekoliko velikih nabavki opreme i mašina u inostranstvu. Tada je uvežen jedan "lauf kran"³³, a inženjer *Karlo Rajfen (Reifen)* kupio je za "**Ferrum**" grupaciju, u Nemačkoj polovnu "mašineriju za izradu šrafova"³⁴, koja će se instalirati u "**Adisu**". Pored toga kupljene su i glodalice, strugovi, bušilice, polirmašina, a iz Beča je nabavljena posebna livačka peć.³⁵ Za "**Hrast**" su nabavljene domaće mašine, "**Ferrum**" je novosadske firme "**Elit**" kupio 60 stolarskih strugova.³⁶

Pored stalnih nabavki sirovina, raznih vrsta lima, sirovog i belog gvožđa, delova za ugradnju, kuka, odbojnika, bandaža za točkove itd; kupovina mašinske opreme je vršena van zemlje i u kasnijem periodu. U 1927. godini kupljene su iz Nemačke jedna "viseća šlajfmašina sa dva elektromotora" (cene 2 286 RM) i vertikalna mašina za šlajfovanje (15 230 RM), "hidraulična tiskalica za ploče točkova" (težine 19 980 kg, cene 4 500 RM), 8 hidrauličnih dizalica³⁷ i trocilindrični kompresor (cca 3 000 kg.) iz Beča. "**Ferrum**" je dobio pravo da sav taj uvoz mašina teče bescarinski.

Od 1925. godine "vodstvo Ferruma je povereno novom stručnjaku g. *Mavri Donatu*."³⁸

Skupština "**Ferruma**" 1925. godine donosi odluku o povišenju glavnice sa 2 na 4 miliona dinara, u 80 000 komada deonica. Pre realizacije nove glavnice, 10.04. 1925. godine, akcionari sa najviše deonica su bili: *Antun Bešlić* sa 5 000, *Artur Manč* sa 8 000, *Zlatko Pukler* sa 8 000 (sva trojica su inače bili i funkcioneri i akcionari PHŠ iz Zagreba), *Dušan Manojlović* sa 1 369, *Stipan Vaci* sa 1 200, *Dragutin Štajner* sa 2 500 i *Mavro Donat* sa 1 093³⁹. U toj godini "**Ferrumu**" je prvi put otkazan ugovor sa Ministarstvom saobraćaja i ostali su bez posla, odnosno radili samo 6 meseci. To je trajalo sve do kraja 1925. godine, kada je ugovor obnovljen, ali samo za popravku teretnih vagona, a izostali su putnički vagoni i lokomotive, koji su se popravljali do tada. Velike teškoće stvarale su i kamate na uzete kredite i neneplaćeni računi od Ministarstva saobraćaja. To rezultira iskazanim gubitcima od 1 706 823 dinara , za 1924. i 1925. godinu.⁴⁰

"Prirodna je stvar da je manja uposlenost Feruma nepovoljno delovala i na prosperitet seetringkih poduzeća, Livnice Feruma, Adisa i Hrasta, koje nam liferuju razni materijal i delove potrebne pri opravljanju vagona"⁴¹, stoji u izveštaju za 1925. godinu. U narednoj, 1926. godini, najviše deonica imali su: *Antun Bešlić* - 4 820, *Nikola Mandić* - 2

³¹Crni lim, debljina 5-10 mm i profilno gvožđe, je 1927. godine kupovala u Beču od firme "Kontinentale Eisenhadels Gesellschaft".

³²IAS,F:47.2.1911/1931.

³³IAS,F:235.20.641/1924

³⁴IAS,F:235.20.520/1924

³⁵IAS, F:235.20.326/1924

³⁶IAS, F:235.20.216/1924

³⁷IAS, F:235.26.645,646,655/1927

³⁸Inženjer Mavro Donat je do tada već radio u Slavonskom Brodu, također u radionici za popravku vagona, kao i u Mađarskoj, na sličnim poslovima, a imao je i deonice u tim preduzećima. IAS,F:43.123.

³⁹AJ,F:65.2410.1426.

⁴⁰Problemi sa državnim plaćanjima su bili u tome što, kako je to opisao i dr Kosić (nav.delo, st. 285.) "Država, naime, ne plaća svoje račune u gotovom novcu već u državnim bonovima sa trogodišnjim rokom isplate." Te bonove je "Ferrum" bio prinuđen da lombardira.

⁴¹AJ,F:65.2410.1426.

200, *Đuro Pfefer* - 2 100, *Dragan Gerbl* - 3 100, *Bogdan Dimitrijević* - 2 116, *Antun Perković* - 3 000, *Dragan Mrljak* - 3 000⁴², inž. *Mavro Donat* - 2 193 i *Aladar Farkaš* - 2 200 komada.

Za 1926. poslovnu godinu je zabeležen dobitak od 665 371 dinara. Firma je uspela da smanji svoja potraživanja od dužnika sa 22 011 855 na 13 381 819 dinara. Te godine su preuređivane radionice, a jedna nova je i sazidana, nabavljena je nova oprema za popravke putničkih vagona i lokomotiva. Na tržištu vrednosnih papira "**Ferrum**" je prodavao akcije "**Severa**", a kupova obveznice ratne štete, koje su im bile potrebne za kaucije prilikom državnih licitacija.

"**Ferrum**" je u tom periodu izgradio i svoju "radničku koloniju" od 8 zgrada za stanove radnika, pored Majšanskog puta. Zamlište je bilo površine od 1 k.j. 1140 kv hvati,(g. uložak 13918, k.č. 9637,9638). Postojalo je 8 zgrada od 4 samostalna stana - soba, kuhinja, komora i 2 zgrade od po 2 stana - 2 sobe i predsoblja. Gradsko komisija je 1927. godine izvršila procenu vrednosti tog kompleksa, pošto je "**Ferrum**" imao ponudu da ga proda Ministarstvu saobraćaja, i utvrdilo da mu je ukupna cena 2 214 770 dinara.⁴³

"**Ferrum**" je planirao i izgradnju luksuznijih objekata. Od grada je kupio placeve u Manojlovićevoj ulici. To su zapravo bila 3 placa, koje "**Ferrum**" kupio od gradskih vlasti na dražbi 1923. godine, sa obavezom da tamo u roku 2 godine izgradi jednospratne kuće. Pošto tome nije udovoljio placevi su ponovo 1927. godine ponuđeni na prodaju, a kupci su bili akcionari preduzeća - *Dragutin Štajner*, *Mavro Donat* i lekar *dr Danilo Marković*.⁴⁴ *Štajner* je već ranije imao kuću u Skadarskoj 4, a kupivši ovaj plac, izgradio je i palatu u Manojlovićevoj ulici br. 3.

Naredne godine donosiće znatno manje uspeha, a mnogo više problema i poteškoća u radu "**Ferruma**". Uzroci takvih neprilika ležali su delimično u ranije navedenim okolnostima, pomanjkanju državnih nabavki i naplate iz tih izvora, a godine ekonomske krize, koja je kod nas započela 1928, a produbljena talasom svetske krize 1929-1932, samo će dodatno oslabiti "**Ferrum**". Posledica takvih tokova će biti i smanjivanje osnovnog kapitala društva, na vanrednoj skupštini 30.03. 1932. godine, kada je sa 4 miliona smanjen na 2 miliona dinara. Dugovanja **PHŠ** su te 1932. godine iznosila 3 438 189 dinara. U izveštaju Ministarstvu Industrije i trgovine, 31. 07.1932. godine se kaže: "Nezampaćena kriza koja je zahvatila našu privredu, nije ni nas poštredela. Usled nemanja poručbina prvo smo morali obustaviti naš rad na dogledno vreme, da ga zatim sasvim potpuno obustavimo".⁴⁵ Stalni problemi oko naplate potraživanja, koji ih onemogućavaju da regulišu svoje obaveze, velike sume koje treba da uplate za državni porez i gradske prireze, naterali su "**Ferrum**" da u 1932. godini proda svoj najmoderniji uređaj za proizvodnju šrafova smederevskom "**Sartidu d.d.**".

Skupština društva 11.11.1939. godine proglasila je likvidaciju i izabrala likvidacioni odbor (koja nije okončana do 1946. godine). Članovi tog odbora su bili: *dr Milan Matić* advokat iz Novog Sada, koji je raspolagao sa 6 600 komada deonica, *dr Akacije Donat*, advokat iz Subotice, po narodnosti Jevrej, koji je imao 6 600 deonica, *Dejan Gavanski*, ekonom iz Srbobrana, sa 3 476 deonice, inž. *Mavro Donat*⁴⁶(Jevrej po nacionalnosti) sa 2

⁴²Dragan (Karlo) Mrljak je rođen u Osijeku 1891. godine.Od 1926. godine boravi u Subotici. Bio je upravnik subotičke filijale "Prve hrvatske štedionice". Bio je oženjen Dragicom Šumanović , sa kojom je mao tri kćerke; Olgu, Micu i Zoricu. IAS, F:47.IV 2406/1941

⁴³IAS, F:47. III 566/1927

⁴⁴IAS,F:47. Gr.1927, 1928, 1929/1927.

⁴⁵AJ,F:65.2410.1426.

⁴⁶Mavro Donat je krajem marta 1944. bio deportovan. Uspeo je da se vrati nakon rata ali je usled bolesti i iscrpljenosti umro u Subotici 1945. godine.

741 deonicom, *Gavanski Aleksandar*, advokat iz Subotice, *Ajzler Žiga*⁴⁷, preduzimač iz Subotice, Jevrej, sa 2 500 deonica i *Žiga Fogel*⁴⁸, industrijalac iz Subotice, Jevrej, sa 4 400 deonica od ukupno 40 000, na koliko je bio podeljen osnovni kapital.⁴⁹

U parnici koju su povelili 1939. godine da bi namirili dugovanja od strane **Državnih železnica i Državnog erara**, uspeli su da dobiju preko 2 miliona dinara i time izravnavaju dugove prema "**Prvoj Hrvatskoj Štedionici**". U isto vreme počeli su i sa rasprodajom mašine i ostalih pokretnih stvari da bi od te sume plaćali sitnije dugove.⁵⁰

⁴⁷Žiga Ajzler (Eisler Zsigmund, Subotica 1886 - Aušvic 1944)), od oca Ajzler Manoa, trgovca iz Subotice i mati Vajs Laure. Supruga mu je bila Janka Paroš (1886-1944). On od 1926. do 1931. godine rukovodi jednim sektorom "Hrvatske opšte Kreditne banke". U 1921. godini dobio je stanbenu dozvolu za svoju novosagrađenu vilu na Paliću. Rađena je po planovima arhitekta Vaci Ištvana (Váczy István).

⁴⁸ Žiga Fogel je od strane fašističkih vlasti, s proleća 1944. godine deportovan ali je preživeo taj period i uspeo da se preko Austrije vrati u Suboticu.

⁴⁹AJ,F:65.2410.1426.

⁵⁰I tokom ratnog perioda su prodali mašinu za cca 200 000 penga (oko 2 miliona predratnih dinara).

Spisak akcionara, koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini Ferrum d.d. od 11.XI. 1939 godine.

Ime i prezime	zanimanje	državljanstvo	stalno mesto stanovanja	narodnost	broj akcija sa kojima je raspodeljeno na gl. skupštini
Matić dr. Milan	advokat	jugoslovensko	Novi Sad	srpska	6000
Donat dr. Akacije	advokat	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	6000
Gavanski Dejan	ekonom	jugoslovensko	Srbobran	srpska	3476
Fogel Žiga	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	4400
Donat Mavro	inženjer	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	2741
Ajzler Žiga	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	2500
Krunić Sina	priv. činovnik	jugoslovensko	Subotica	srpska	275
Kršai Bertalan	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	500
Der Julije	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	500

FERRUM D. D.
u likvidaciji.

L. Tabakov *A. Ranač*

Spisak akcionara Ferrum d.d. u 1939. godini

Pre izbijanja rata "preduzeće je u potpunosti demontirano idelom preneto u Slavonski Brod a delom u Smederevo".⁵¹

Na poslednjoj sednici akcionara, "...u prvoj godini okupacije"⁵² ovog društva akcije su bile deponovane i to: "... 22 500 komada na ime Žige Fogela, 8 000 na ime Jovana Štajnera, 3 000 na ime dr Dušana Manojlovića, 2 000 na ime Mavra Donata."⁵³

U 1945. godini sva preduzeća grupe "Ferrum" stavljena su pod sekvestar, da bi zatim, do 1948. bila i nacionalizavana.

⁵¹IAS, F:68. 15691/1955

⁵²IAS, F:68. Dosije Nacionalizacije br. 99

⁵³isto

Preduzeće "**Agraria**" koje se bavilo preradom voća, koristilo je "**Ferrumove**" prostorije nakon rata.

Kao i neka druga subotička preduzeća i ovaj metalski koncern je u 1924. godini osnovao i svoje sportsko društvo - "**Sportski klub Ferrum**", koji je okupljao zaposlene radnike i nameštenike firme. Na mesto predsednika je izabran *Dušan Manojlović*.⁵⁴

"ADIS A.D."

Firma nastaje kao deo grupacije "**Ferruma**", kada se postojeći pogon pretvara u posebno akcionarsko društvo. U obrazloženju "**Ferruma**" stoji: "Kako je "Ferrum" u poslednje dve godine okupiran jedino opravkom željeznih vagona, tako da je nemoguće da ostane više zajedno više poslova, to su akcionari ovoga društva odvojili ovo odeljenje od "Ferruma" i osnovali samostalno akcionarsko društvo."⁵⁵ Za upisivanje deonica novog preduzeća obezbeđeno je pravo samo do tadašnjim akcionarima "**Ferruma**". Osnivačka skupština je održana 16.12.1923. godine, u kancelarijskim prostorijama "**Ferruma**" na Majšanskom putu. Akcionari-osnivači su bili sledeći: *dr Jene Večei*⁵⁶ sa 60 komada deonica, *dr Samu Bošan* sa 83, *Stipan Vaci (VÄczi IstvÄn)* sa 120, *Aladar Farkaš* sa 100, *Cvetko Manojlović* sa 20, *Miloš Gavanski* sa 10, *Sima Krunić* sa 7, *Dragutin Štajner* sa 2 000 lično i u svojsstvu zastupnika "**Ferruma**" sa 5 067 komada deonica. Osnivački kapital je iznosio 200 000 dinara, podeljen u 8 000 deonica. To je bio relativno mali kapital, no zbog povezanosti sa "**Ferrumom**", i nova firma će moći da krene u rad i da već u 1924. godini razgrana poslovanje, otvaranjem filijala u Beogradu i Zagrebu.⁵⁷

Cvetko Manojlović

"**Adis a.d.**" se prvenstveno bavio izradom sastavnih delova za vagona i lokomotive a manje izradom mašinskih instalacija za rudokope i izradom i opravkom poljoprivrednih mašina, što je sve stajalo u opisu cilja poslovanja firme. Glavni naručilac će biti "**Ferrum d.d.**", mada će teškoće u radu "**Ferruma**" naterati "**Adis d.d.**" da pokušava da nadoknadi te gubitke i radom za druge, mahom sitnije naručilce. *Dragutin Štajner* je obavljao funkciju generalnog direktora, a poslovni direktor je bio *Dušan Manojlović*. Pogon preduzeća se nalazio pored "**Ferruma**", (Majšanski put do Tvorničke ulice) koji je i prodao zemljište (koje je grad ustupio "**Ferrumu**") i mašine novoj firmi.

"**Adis a.d.**" će tokom 1924. godine obavljati instaliranje mašinskog pogona. Veći broj kompletnih mašina i delova, te sirovina, nabavljan je iz inostranstva. Uvežen je

⁵⁴IAS, F:47.Gradonačelnik 136/1924. U predmetu se nalaze osnivački akti ovog kluba.

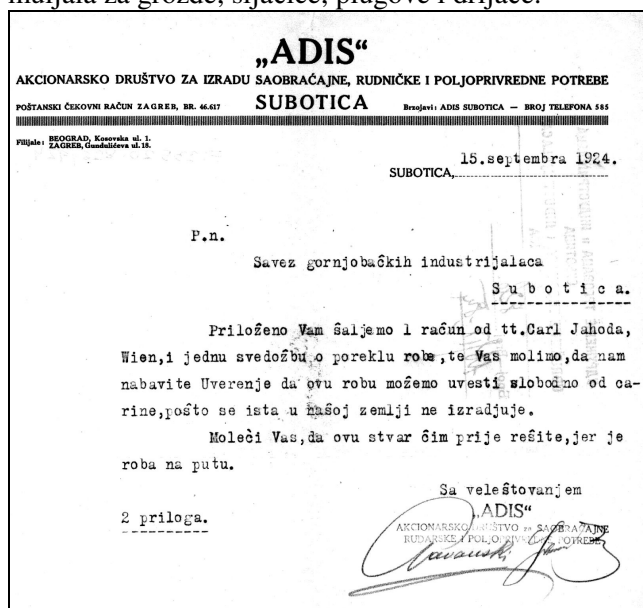
⁵⁵AJ,F:65.2410.1426.

⁵⁶Dr Jene Večei, lekar, zet porodice Štajner

⁵⁷Kancelarija filijale u Beogradu se nalazila na adresi Kosovska 1, a u Zagrebu u Gundulićevoj ulici.

čelik iz Beča, za pravljenje alata, običan i crni lim iz Praga i Beča, koji je služio za popravke krovova

vagona, šamot iz Budimpešte, koji su ugradili u posebnu peć za livenje.⁵⁸ Industrijski kolosek je dolazio i do radionica "Adisa". Radila je sa mašinama na električni pogon, ukupno 15, instalirane snage od 215 KS. Posedovali su i specijalne mašine za izradu šarafa, čije montiranje i puštanje u rad biva dovršeno tek krajem 1925. godine. Maksimalni kapacitet je bio 60 vagona robe - godišnje, a broj zaposlenih do 120.⁵⁹ Pored delova za železničke vagone, imali su u programu proizvodnje i poljoprivredne alate i mašine: krunjače, preše i muljala za grožđe, sijačice, plugove i drljače.⁶⁰

Dopis sa memorandum Adis a.d.

U godinama od 1924. do 1928. preduzeće će iskazivati gubitke u godišnjim bilansima. Tako u izveštaju za poslovnu 1925. godinu navodi: "Slavna Glavna Skupštino! Izveščujemo da prošlogodišnje poslovanje društva nije ispunilo naša očekivanja. Montaža strojeva za fabrikaciju šarafa dovršena je tek septembra 1925. Privatnih naručbi usled opšte stagnacije bilo je malo i uz slabu zaradu. Glavni poslodavac društva Ferum d.d. zaposlio je naše društvo tek kroz 1/2 godine."⁶¹

U 1927. godini sklopili su ugovor sa Direkcijom državnih železnica u Subotici o ispruci delova za vagone. Tako su za nju izradili kvačila glavnih kola, mazalice, odbojničke korpe i druge sitnije delove. Vrednost isporučene robe iznosila 285 330 dinara.⁶² Isporučili su i 50 000 "šrafova za podvezice", što im je donelo 92 707 dinara te navrtke za 23 885 dinara.

Kasnije zaposlenost nije prelazila 25% maksimalnih godišnjih kapaciteta. Veliki gubitci, nastali do tada nateraće glavnu skupštinu da 11.04.1929. godine odluči da se ide na likvidaciju, pošto je odbačen predlog da se oni saniraju fuzijom sa matičnom firmom.⁶³ Tom prilikom je navedeno: "Poštovana Skupštino! S obzirom na tu okolnost, da naše preduzeće, usled loših gospodarskih prilika nije toliko uposlono, da bi se moglo samostalno izdržavati, dalje pošto se ni Ferum d.d. ne nalazi više u tom sanju, da i u buduće finansira naše poduzeće, predlažemo

⁵⁸IAS,F:235.21.661/1925

⁵⁹IAS,F:47.2.1911/1931

⁶⁰Aleks.Stanojlović, Milan Damjanović, Industrija Vojvodine, Zagreb, 1924,st.85.

⁶¹AJ,F:65.2410.1426.

⁶²IAS, F:233. 26. 682/1927

⁶³isto

da Skupština izglasa likvidaciju."

Spisak akcionara, koji su učestvovali
na poslednjoj glavnoj skupštini Adis a.d. 11.XI.1939 g.

Ime i prezime	zanimanje	državljanstvo	stalno mesto stanovanja	narodnost	broj akcija sa kojim je raspolagao na skupštini
Matić dr. Milan	advokat	jugoslovensko	Novi Sad	srpska	1546
Donat dr. Akacije	advokat	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	1546
Gavanski Dejan	ekonom	jugoslovensko	Srbobran	srpska	569
Fogel Žiga	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	550
Donat Mavro	inženjer	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	550
Ajzler Žiga	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	500
Krunić Sina	priv.čin.	jugoslovensko	Subotica	srpska	100
Keršai Bertalan	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	100
Der Julije	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	100

"ADIS"
AKCIONARSKO DRUŠTVO SA OBRADNOM
POSREDOVANJE I POLJOPRIVREDNE POSREDOVANJE
u likvidaciji.
L. Tabarek *A. Kuvaty*

Spisak akcionara Adis a.d. u 1939. godini

Članovi likvidacionog odbora su bili: *dr Milan Matić*, advokat iz Novog Sada, sa 1 546 akcija, *Dejan Gavanski*, ekonom iz Srbobrana sa 569 akcija, *dr Akacije Donat*, inženjer iz Subotice, Jevrej, sa 1 546 akcija, *Mavro Donat*, inženjer iz Subotice, sa 550 akcija, *Aleksandar Gavanski*, advokat iz Subotice, sa 550 akcija, *Žiga Ajzler*, preduzimač, Jevrej, iz Subotice, sa 500 akcija i *Žiga Fogel*, industrijalac iz Subotice, po narodnosti Jevrej, sa 550 akcija, kako je to navedeno u spisku prosleđenom Kraljevskoj Banskoj upravi u Novom Sadu.⁶⁴ Likvidacija nije okončana do 1941. godine.

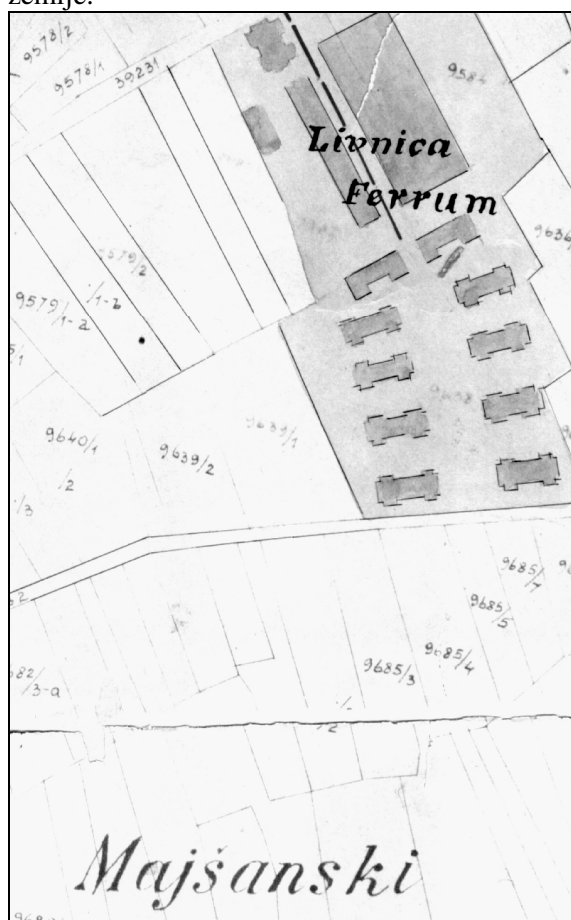
"LIVNICA FERRUM A.D."

Osnovana je 21.01.1923. godine sa glavnicom od 100 000 dinara, 4 000 komada akcija vrednosti od 25 dinara. Puni naziv pri registraciji 5.03.1923. godine glasio je - "Livnica Ferrum za zvono, metal, meko i sivo gvožđe i čelik, akcionarsko društvo".

⁶⁴AV, F:126.VIII, 35428/1940

Akcionari osnivači su dotadašnji akcionari "**Ferruma**", pošto su samo oni dobili pravo da učestvuju u kupovini deonice nove firme, koja i nastaje odvajanjem "**Ferrumovog**" pogona livnice. Kupoprodaja zemljišta, objekata i postrojenja, za novu livnicu, je obavljena za samo 50 000 dinara. Deoničari osnivači su bili: *Bogdan Dimitrijević*, sa 210 komada akcija, *Aladar Farkaš* sa 100, *Dušan Manojlović* sa 150, *Miloš Gavanski* sa 66, *Oskar Nojman* sa 32, *dr Samuilo Bošan* sa 66, *Bogdan Svirčević* sa 8, *Cvetko Manojlović* sa 20, *Sima Krunić* sa 12, *Aleksandar Rajčić* sa 50, *Iso Bogdanović* sa 60, *Antun Bešlić* sa 600, *Nikola Mandić* sa 10 i *Dragutin Štajner* sa 1 659 komada akcija. On je obavljao i funkciju generalnog direktora.

I "**Livnica**" radi u Majšanskim vinogradima (Livnička ulica 16), a na prostoru fabrike postoji železnički kolosek, dizalice, pokretne klupe sa mehaničkim pogonom za dopremu sirovina. Radi sa električnim mašinama, 6 elektromotora, od 128 KS ukupno. Sirovo gvožđe i hematit nabavlja iz Austrije i Čehoslovačke, isto kao i koks, a uglj iz zemlje.⁶⁵

Parcela sa objektima Livnice Ferrum na karti grada iz 1928. godine

"Glavna zgrada tvornice se sastoji od tri odeljenja i dugačka je 70, a široka 30 metara. Ovde se nalazi livnica gvožđa, čelika i temperiranje. Sav rad u tvornici obavlja se strojevima, t.j. davanje oblika, čišćenje saliva, priugotavljenje peska itd." U programuprodukcije se nalaze: poljoprivredni alati, delovi za mlinove, preše za vino, delovi za lokomotive, kočnice, papuče, ploče za štednjake, grobni križevi, crkvena zvona.⁶⁶ U 1923. godini ima iskazan kapacitet od 34 vagona liva, što se kasnije penje do 80 vagona.

⁶⁵"Ferrum" je vršio i otkup metala od građana. U novinama su objavljivani oglasi, da uz najbolje cene on otkupljuje stari metal; masing, bakar, kalaj, olovo, antimon i drugo.

⁶⁶Za zemljište koje 1923. godine, od grada Subotice, dobija "Ferrum d.d.", livnica je trebala da izlije po jedno zvono za crkvu Sv. Terezije i pravoslavnu crkvu. IAS,F:47. Zapisnik Proširenog Senata, 1923-1924.

Maksimalno je zapošljavala do 150 radnika. Proizvodila je uglavnom za potrebe "**Ferruma**", snabdevajući ga delovima za lokomotive i vagone, ali je izrađivala i crkvena zvona⁶⁷, te rešetke, kočione papuče, ploče za štednjake i drugo.

U 1924. godini glavnica je podignuta na 500 000 dinara, 20 000 akcija po 25 dinara, kako se to vidi iz dela teksta Osnovnih pravila:

"Glavnica društva, deonice, deoničari:

7. Osnovna glavnica društva je 500 000 dinara, koja je podeljena u 20 000 komada akcija sa nominalnom vrednošću po komadu 25 dinara. Osnovna glavnica je potpuno uplaćena.

8. Deonice imaju tekući broj od 1-20 000, glase na donosioca i izdaju se 1, 5, 10, 25 komada zajedno.

9. Svakom deoničaru pripada srazmeran deo društvenog imanja."⁶⁸

Najkrupniji deoničar juna 1925. godine je *Antun Bešlić* sa 10 000, od 17 870 položenih deonica, a juna naredne godine to je opet on, sada sa nešto manje akcijskog kapitala u svojim rukama - 9 950, pored inž. *Mavre Donata* sa 5 300 deonica. Ukupno je tada bilo 17 500 položenih deonica. U 1933. godini je najveći akcionar *Dragutin Štajner*, sa 7 450 akcija.

U poslovnoj 1923. godini su imali iskazan dobitak od 31 648 dinara, ali se u narednim godinama javljaju gubitci, koji se u 1928. godini popeti na 894 334. dinara. Vrlo veliki je bio i dug "**Ferruma**", koji u 1927. godini iznosi čak 3 072 759 dinara. Razlozi za takav slab poslovni uspeh livnice leže pre svega u maloj uposlenosti, odnosno realizacije poslova. Nije bilo ugovora matične firme za popravku vagona, nije bilo posla ni za livnicu. Tako su u 1925. godini radili samo 1/2 godine, a u 1926. imaju problema sa novim uređajima za livenje čelika koje tada instaliraju, a u 1927. godini rade sa samo 25% kapaciteta.

"Opća vladajuća stagnacija i nezaposlenost osetila se i kod našeg društva jer su poručbine izostajale" rezime je stanja, iznet na skupštini firme 1926. godine. To je dovelo do proglašenja likvidacije, na redovnoj godišnjoj skupštini 11. 4. 1929. godine, sa sledećim obrazloženjem: "S obzirom na tu okolnost da naše poduzeće usled loših gospodarskih prilika nije toliko uposleno, da bi se moglo samostalno izdržavati, dalje pošto se ni Ferum d.d. ne nalazi više u tom stanju da i ubuduće finansira naše poduzeće, koje jedva može zaslužiti toliko da bi moglo pokriti svoju režiju i to samo uz pomoć Ferruma d.d., predlažemo likvidaciju."⁶⁹

U 1929. godini se prodavala društvena imovina da bi se podmirio veliki dug "**Ferrumu**".

Likvidacija nije okončana do početka rata.

"SEVER D.D."

Poziv na ubeležavanje deonica za deoničko društvo "**Sever**" je objavio "**Ferrum d.d.**" 8. 02. 1923. godine. Osnovni kapital je trebao da iznosi 1 milion dinara, te je 10 000 deonica imalo nominalnu vrednost od 100 dinara, ali je emisioni kurs bio nešto viši - 115, da bi se razlika upotrebila za troškove osnivanja. Pravo beleženja polovine od ukupnog broja deonica je namenjeno za akcionare "**Ferruma**" i to tako da oni na svakih 8 deonica

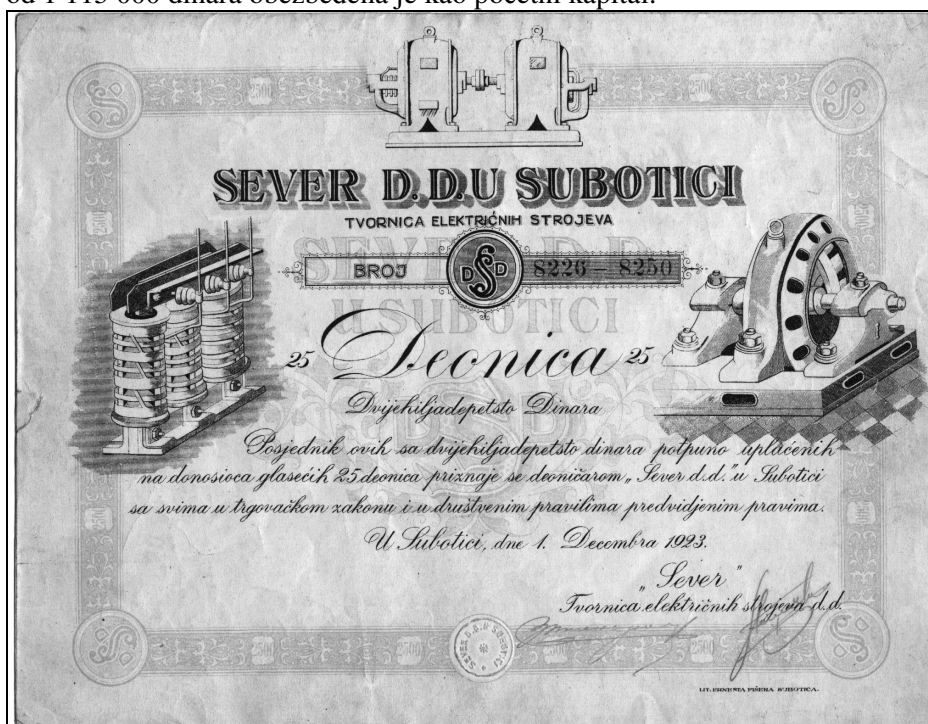
⁶⁷ Tako je do 1926. godine izradila crkvena zvona za 22 crkvene opštine (Subotica, Sekić, Sanad, Bačka Topola, Prigrevica, itd.). Zamljodilski kalendar za 1926. godinu, Subotica 1925, st. 105.

⁶⁸ AJ,F:65.2410.1426

⁶⁹ isto

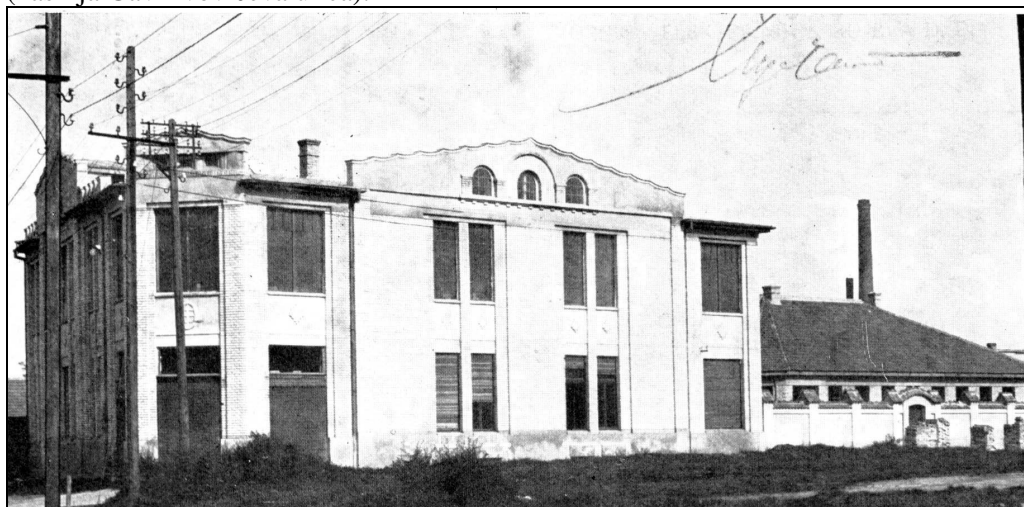
"Ferruma d.d." mogu ubeležiti po 1 deonicu novog društva. Druga polovina, preostalih 5 000 deonica je prepuštena ostalim zainteresovanim ulagačima.

Na osnivačkoj skupštini su bili prisutni, kako se to vidi iz tada vođenog zapisnika: "Dr. Vladilav Manojlović sa 111 kom. akcija, Dragutin Koloman Steiner sa 2 000 kom., isti i kao zastupnik "Ferrum d.d." sa 4 217 kom., Bogdan Dimitrijević sa 264, Cvetko Manojlović sa 25, Miloš Gavanski sa 8, Pavle Ungar sa 100, Dušan Manojlović sa 200, Šandor Rajčić sa 62, Aladar Farkaš sa 125, Stipan Vaci sa 150, Simo Krunić sa 9, Ernest Ūrge sa 1500, dr Jene Večei sa 75, Oskar Neumann sa 40 i dr Samuilo Bašan sa 60 komada akcija." Deonice su uplaćene (novac se nalazio kod "Prve Hrvatske Štedionice"), i suma od 1 115 000 dinara obezbeđena je kao početni kapital.

Deonica Sever d.d.

Rad je otpočeo u prostorijama "Ferruma", no "Sever" već u 1923. godini kupuje zemljište od 2 000 kv.m., i počinje opremanje novih fabričkih prostorija. Kupljeno je zemljište (grunтовni ul. br.28 559, k.č. 7510/3, 7510/4, 7511) na Daničićevom putu (Palički) br 111 , kasniji br.8, za sumu od 103 000 dinara. U januaru 1924. godine je izvršeno preseljvanje i otpočeo rad na novoj lokaciji, na uglu Paličkog puta i tada bezimenog sokačeta (kasnija Gavrlivovićeва ulica).

Objekat Severa na Paličkom putu (danas je u njenu firma Elektroremont)

Glavni deo proizvodnje činili su elektromotori i generatori, transformatori, strujomeri, razvodne ploče i svi neophodni sitniji delovi za opremanje električnih postrojenja, telefonskih i telegrafskih postaja, industrijskih elektro mašina. Sve to je projektovano i izrađivano prema propisima Saveza nemačkih elektrotehničara (V.D.E.) i davana je garancija od godinu dana. Elektrifikacija, posebno upotreba električne energije u domaćoj industriji omogućavaće ovoj subotičkoj firmi da konkuriše inostranim preduzećima, kvalitetom ali i cenom. Promet je već u 1924. godini dostigao 1 205 400 dinara za gotovinu i 335 894 dinara u kreditima."Naša tvornica izrađuje svakovrsne električne motore, dinamoe, transformatore i ostale pripadajuće sprave za iste, te je već do sada pokazala lepe rezultate, osobito mnogo motora je prodala po Srbiji i u okolini Niša" kaže se u izveštaju Upravnog odbora od 1.03.1925. godine. Broj radnika se kretao od 18 u 1925. do 41 u 1940. godini.

Fabrika je pogon obezbeđivala putem vlastitog električnog generatora. Raspolagala je sa 12 alatnih mašina. Postojali su sledeći pogoni: mašinska radionica, montažna, namotavačka, kovačka, stolarska, livnica i farbarnica.

Godine 1928. je zabeležen veliki gubitak od 421 027 dinara. To je bila posledica nanaplaćenih računa, smanjenja potražnje i nagoveštaja velike ekonomske krize. Kao posledica toga u 1929. godini je predložena likvidacija, no ona je sprečena i preduzeće će nastaviti sa radom do 1941. godine. Ono se uspešno borilo protiv svih ekonomskih teškoća, nedostatka jeftinih kredita, uvoza stranih proizvoda uz male carine, nemogućnosti snabdevanja kvalitetnim sirovinama, na primer iz Nemačke, posle raskida trgovinskog ugovora dve zemlje u 1933. godini. Period ekonomske krize je prebrođen otpuštanjem jednog broja radnika, skraćivanjem radnog vremena, angažovanjem rezervnog i penzionog fonda u svrhe obrtnog kapitala, a državni organi su od 1931. godine omogućili bescarinski uvoz sirovina koje se ne izrađuju u zemlji.

O proizvodnji 1939. godine saznajemo da je "**Sever d.d.**" sklopio ugovor sa Generalnom Direkcijom železnica o isporuci zupčanika za lokomotive. Isporuka je kasnila 3 meseca zbog nedostatka sirovina i zbog vojne vežbe na koju su pozvani stručni radnici.⁷⁰ Akcije firme plasirane su u tom periodu i na bečku berzu.

⁷⁰IAS, F:56.12. 661/1939

PRILOG BR. 1.

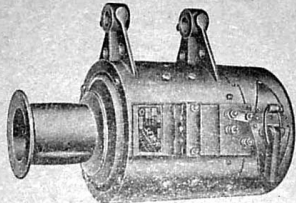
»SEVER«
 SEVER®
 TVORNICA ELEKTRIČNIH STROJEVA D. D.
VILLAMOSGÉPGYÁR
 RÉSZVÉNYTÁRSASÁG SZABADKA, SZEGEDI-ÚT 8, TELEFON: 5-84

ALAPÍTÁSI ÉV 1923
 ALAPÍTÓ ÉS ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ:
 ÜRGE ERNŐ

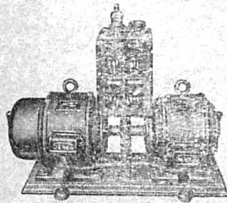

**FORGÓÁRAMÚ MOTOROK
 ÁRJEYZÉKE**

1941
 SEVER®
 TVORNICA ELEKTRIČNIH STROJEVA D. D.
Globe - Dupa Glaz. Szabadka

Vasútkocsi-világítási dinamó

*Aramátalakító motorgenerátor
 ráépített kapcsoló-
 és szabályozószekrényvel.*

»SEVER«
 VILLAMOSGÉPGYÁR R. T.
 SZABADKA

Reklamni materijal iz 1941. godine

Radiće i tokom ratnog perioda pod imenom "**Szever, villomosgepgyár r.t.**". Proglašeno je za ratno preduzeće (Hadiüzem) i svoje proizvode isporučivalo za potrebe vojske. Na skupštini akcionara 21.2.1942. godine akcije su položili: *Lajčo Lendvaj (Lendvaj)* - 1 000 komada, *Fabian Bata (Batta)* - 500, *Mirko Segedi (Szegedi Imre)* - 500, *Ladislav Ulrajh (Ulreich)* - 500, *Sima Krunić* - 500, *Arpad Kovač* - 500, *Aranka i Ernest Irge* - 4 585, što je uz još nekoliko sitnijih akcionara činilo 9 285 komada deonica (od ukupno 10 000). U 1944. godini ogromna većina akcija, 9 200 nalazila se u vlasništvu Katarine Irge koja je od kraja 1944. godine bila i predsednica Upravnog odbora i Aranke Irge.⁷¹ Radeći i u ratnom periodu fabrika je proizvela i isporučila ukupno 492 električna motora.

Ruska vojska je krajem 1944. godine odnele neke mašine iz fabrike, ali će ona nastaviti da radi.

Razvijajući poslovnu saradnju i sa velikim stranim korporacijama, kao **Simensom**, **Krupom** i **Filipsom**, a plasirajući robu na čitavom domaćem tržištu, ali i inostranstvu, poznat je čak izvoz i u SAD, "**Sever**" je bio najsigurnija karika u lancu grupacije "**Ferruma**".

Direktor preduzeća je od 1925. godine bio jedan od akcionara -osnivača, Ernest Irge.⁷²

Konfiskacija je obavljena 12.1.1946. godine odlukom Sreskog Narodnog suda - Vp. 1725/1945.⁷³ a potvrđena odlukom Okružnog narodnog suda K 277/1946. Tom presudom osuđena je i Katarina Irge.

⁷¹IAS, F:68. Nac. 374. i dosije fonda F:53.

⁷²Ernest Irge (Ûrge) je rođen 1887. godine u mestu Žigar u Čehoslovačkoj. Stradao je 27. 2. 1944. godine?. Mada je u Subotici bio od 1913. godine, tek tokom 1937. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. Supruga mu je bila Irge Katica (r. Kurčak) (Budimpešta 1887 - ?) a ćerka Aranka (Zlata). One će biti naslednice, nekretnina ali deonica "Severa". Obe su pred ulazak Ruske armije i partizanskih snaga, 9.10.1944. godine pobile u Mađarsku. Katarina se uskoro vratila u Suboticu, a Aranka je po podacima novih vlasti završila u Nemačkoj. IAS, F:86. K 277/1946

"ZEFIR D.D."

Samo ime deoničarskog društva - "**Zefir**", objašnjava i upućuje na delatnost kojom se bavilo. To je bilo zaštićeno ime jedne vrste peći koju je proizvodilo budimpeštansko preduzeće, vlasnika, Jevreja, *Šandora Hebera (Héber Sándor)*. Isprepletene porodične i poslovne veze, preduzetnika iz Subotice sa onima u Budimpešti, dovešće do toga da se proizvodnja tih peći uspešno razvije i u Subotici.

Dugožareća peć "**Zephir**" je bila namenjena za loženje drvetom, izrađena je bila od čeličnog lima, postavljena šamotom i imala je nekoliko vazdušnih kanala. U reklamama se navodilo da je stepen iskorišćavanja bio 76%, ili da sa 10 kg drveta greje preko 24 sata.

Subotička trgovačka firma "**Barzel**" (gvožđe na hebrejskom, pri. aut.) je bila zastupnik te firme u Jugoslaviji. Tako je i došlo do probne proizvodnje tih peći, koju organizuje "**Barzel**" u pogonu "**Industrije željeznog nameštaja**", tokom 1927. godine.

Povodom realizacije tog posla, iz Mađarske je došao izaslanik vlasnika fabrike peći, *Andor Špan (Spán Ándor)*⁷⁴, koji je imao zadatak da nadgleda proizvodnju 1 500 komada tih peći, koliko je bilo planirano da se proizvede u toj godini. Očigledno je da je proizvod bio veoma uspešan na tržištu, što je ponukalo poslovne ljude iz "**Barzela**" da uspostave još bolju saradnju sa preduzećem iz Budimpešte, odnosno formiraju fabriku, koja bi se bavila proizvodnjom peći. Odabrana je forma deoničkog društva.

Tako je Zbor akcionara 25.02.1929. godine doneo odluku o osnivanju društva "**Zefir**" sa glavnicom od 1 000 000 dinara, u 1 000 akcija po 1 000 dinara. Kao predmet rada je ubeleženo: "Proizvodnja peći, štednjaka, kao i satavnih delova istih, proizvodnja ostalih artikala koji spadaju u krug proizvodnje peći, nadalje fabriciranje sviju vrsta gvozenih roba i artikala, poljoprivrednih pribora i trgovina sa ovim artiklima, kao sopstvene proizvodnje, tako i tuđih, u sirovom, poluizrađenom kao i izrađenom stanju, nadalje emajliranje gornjih artikala."⁷⁵

Od "**Bačvanske tvornice cementne robe d.d.**" otkupljen je deo njihovog placa na Daničićevom putu 26 i tamo je uspostavljen proizvodni pogon. Gradnja fabričkih objekata je započela je 1928. a završena 1930. godine.⁷⁶

Akcionari osnivači su braća *Rozenfeld (Rosenfeld)*, *Aleksandar*⁷⁷ i *Martin*⁷⁸ kojima se priključio i najmlađi brat - *Ignjat (Ignac)*.⁷⁹ Braća *Rozenfeld* su došla u Suboticu 1917. godine iz Petrovca. Starija braća već 1920. godine osnovali javno trgovačko društvo, firmu pod imenom "**Braća Rosenfeld, trgovina tehničkih roba i gospodarskih naprava**", koja je 1921. godine ušla u novoosnovano deoničko društvo "**Trgovina gvožđa i prometno d.d.**". Braća, koja su optiranjem stekla jugoslovensko državljanstvo⁸⁰, po narodnosti su beleženi kao Jevreji. Do tada su već bili i glavni akcionari u deoničarskom društvu

⁷³ U dosijeu fonda F:53, nalazi se i ta odluka.

⁷⁴ Andor Špan je bio šogor Rozenfeldovih. Njegove sestre Arnka i Eržebet udale su se za Martina i Ignjata Rozenfelda.

⁷⁵ IAS, F:86.226.

⁷⁶ IAS, F:47. III 1105/11928 i III 265/1930. Mašine su nabavljene iz Mađarske.

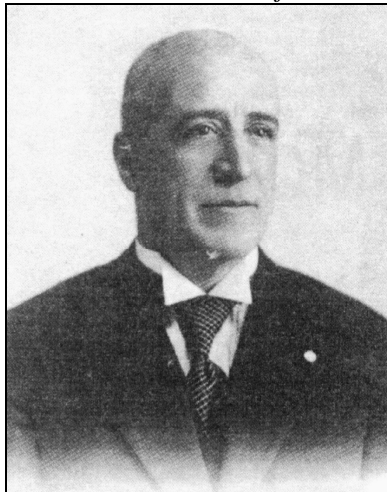
⁷⁷ Aleksandar Rosenfeld, rođen 1893. u Janošalmi (Jankovac), žena mu je bila Jelisaveta Berger. Preživeo je ratna stradanja.

⁷⁸ Martin Rosenfeld, (Janošalma 1894 - Aušvic 1944). Supruga mu je bila Aranka Špan (Spán).

⁷⁹ Ignjat Rosenfeld (Janošalma 1903 - Subotica 1941). On je bio primljen u članstvo grada Subotice tek 1933. godine. I njegova supruga Eržebet je bila iz porodice Špan. Preživevši rat, ona se iselila iz Jugoslavije i 1950. godine, nalazila se u Meksiku. IAS, F:68 XVI 212/1950.

⁸⁰ IAS, F:47, II 2572/1935. Braća su imala kuću u kojoj je bila i radnja u Jelačićevoj 2. (Matka Vukovića) U predmetu III 423/1922 nalazi se tehnički plan kuće i magacina.

"**Barzel**", koje se bavilo trgovinom gvoždarskom robom. Pored njih su osnivači "**Zefira**" i *Dušan Stojković* i *Dušan Manojlović* također akcionari "**Barzela**", *dr Miloš Pavlović*⁸¹ i grupa poslovnih ljudi iz Budimpešte. To su bili fabrikant peći *Aleksandar (Šandor) Heber*, inženjer *Ladislav Lazar* i *Ludvig Lanji*⁸², svi po narodnosti Jevreji. *Lanji* je u prvo vreme vršio funkciju direktora. Akcije u kasnijem periodu imaju i *Baltazar Kovačević*, *Ljudevit Bek*, *Bela Goldner*, *Majer Hauer*, a direktorsko mesto preuzeće *Martin Rozenfeld*.

Miloš Pavlović

Proizvodni program se sastojao od raznih tipova peći i štednjaka, "Rekord" trajno goreće peći, "Elite" štednjaka, ali je jedan od glavnih aduta na tržištu bila peć pod imenom "Zephir" i "Zephir II", za koje je firma imala i patentno pravo u zemlji pod brojem 1365/6839.⁸³

⁸¹Dr Miloš Pavlović je rođen 26.6.1879. godine u Temišvaru. Doktorat prava stekao je u Klužu (Cluj,Rumunija). Osam godina je radio u advokatskim kancelarijama u Rumuniji. Od 1920. godine nastanjuje se u Subotici. Optirao je za državljanstvo KSHS i 1922. godine ga je i dobio. (IAS, F:68. XII 1009/1948) Zapošljava se u Direkciji državnih železnica, kao savetnik, gde ostaje do 1935. godine. Pored te državne službe, honorarno je obavljao poslove sekretara "Udruženja trgovaca i industrijalaca", odnosno "Udruženja industrijalaca, povereništva u Subotici", koje je nastalo 1932. godine, za platu od 2 000 dinara i sekretara sekcije "Automobilskog kluba Kraljevine Jugoslavije". Bio je i među članovima subotičkog "Rotari kluba". Kao akcionar se javlja u sledećim preduzećima: "Štirak, Marcel Kopp d.d.", "Fako d.d.", "Nonenberg i Šodere", "Industrijalno i komercijalno d.d., tvornica papirnate robe", " Korzo d.d.", "Hartman i Conen d.d." (posle 1941. godine u Upravnom odboru "Huskiviteli Reszeny'trsos'g"), "Barzel d.d.", "Zefir d.d.". Dr Miloš Pavlović je bio osuđen od strane novih vlasti zbog krivičnog dela privredne saradnje sa okupatorom na kaznu prinudnog rada bez gubitka slobode. (IAS, F:68. Nac. 382) Godine 1960. je tražio otpust iz državljanstva zbog odlaska u inostranstvo, SR Nemačku, gde su mu već bila deca i žena -Vilma (rođena Schipper, sa kojom je venčan 1913. u Temišvaru). Imali su dve ćerke Vilmu i Olgu (udata Brezovac, apotekarku, rođenu u Doboju 1918.)

⁸²"Pošto je g. Lanji stručnjak specijalista u pogledu "Zefir" peći i pošto je ujedno i predstavnik stranog kapitala, uloženog u ovom preduzeću..." pisala je uprava "Zefira" u molbi za produženje njegovog boravka 1934. godine. IAS, F:56.5.273/1934

⁸³IAS,F:47. Registar industrijskih radnji III 1932-1936. Pravo na korišćenje patenta je firmi preneo Andor Špan.

Reklama za štednjak Zefir iz lokalnih novina

Za potrebe proizvodnje "Zefir" uvozi boraks za emajliranje iz Nemačke i SAD (do 3 tone godišnje), šamot i kaolin iz Čehoslovačke, gvozdeni lim iz Mađarske, čelik iz Austrije, kameni ugulj iz Gornje Šleske (do 30 tona).⁸⁴ Koristili su peći za emajliranje, koje postižu temperaturu do 1 000 C.

O jednom domaćem snabdevaču sirovinama piše sama firma. "Iz ljevaonice Braća Bohn u Velikoj Kikindi dobijemo godišnje 60- 80 tona sirovih ljevanih delova za našu fabrikaciju peći i štednjaka". Taj materijal su zatim obrađivali, brušenjem, bušenjem i galvaniziranjem.

Novi fabrički dimnjak izgrađen je u 1931. godini.⁸⁵

Fabrika je zapošljavala do 50 radnika u 1935, a 109 u 1938. godini. Zbog povećanja potražnje, 1935. godine, tražili su dozvolu da njihovi radnici na odeljenju emajliranja, rade prekovremeno; noću, nedeljom i praznicima, 10 do 12 časova. Zbog pomanjkanja takvih

stručnih radnika nisu mogli da organizuju rad u dve smene. Proizvodnja je dostizala 8 000 komada peći na godišnjem nivou.

Ostavarivali su vrlo dobar promet, u 1933. godini čak 6 000 000 dinara, pa te godine povisuje glavnicu na 1 500 000 dinara.⁸⁶ Akcije firme su bile nuđene i na bečkoj akcijskoj berzi. Za poslovne godine 1930-1932, delili su dividende od 5%, odnosno 3%.

Pogonsku snagu činili su instalirani elektromotoru od ukupno 60 KS. Za 1930. godinu je zabeležen kapacitet od 6 000 komada peći, 2 000 štednjaka i 50 000 kg emajlirane robe.⁸⁷

U 1936. godini "Zefir" otvara filijalu u Beogradu, koja će se u 1940. godini pretvoriti u glavnu radnju, a filijala će biti registrovana u Subotici. To nije smetalo da od "Opšte kreditne banke d.d." i dalje, sve do 1941. godine, dobijaju povoljne kreditne aranžmane. Kao žiranti su se javljala braća Rosenfeld.⁸⁸

Nakon rata i sprovedene nacionalizacije, pogoni ove firme radiće pod imenom "Gvoždard". Udova Rosenfeld Ignjata Ignaca iselila se u Meksiko.?

Objekte "Zefira" je 1955. godine koristio "Sever" za svoje radionice.⁸⁹

"INDUSTRIJA ŽELJEZNOG NAMEŠTAJA I METALA D.D."

Osnovana je 20.3.1918. godine sa deoničkom glavnicom od 1 000 000 k., koja je povišena na 2 000 000 k., u 1920. godini. U obrazloženju Ministarstvu, Uprava novog preduzeća navodi da su taj potez povukli: "Usljed poskupljivanja materijala i radničkih

⁸⁴AV,F:126.VIII,35428/1940

⁸⁵IAS, F:47.1426. III 398/1931

⁸⁶"Compass", Zagreb,1934,st.288.

⁸⁷IAS,F:47.XXIV,1911/1931

⁸⁸IAS, F:43.111.

⁸⁹IAS, F:68.15 691/1955

plata, u cilju što boljeg iskorišćavanja produktivne sile i radi ekonomičnijeg iskorišćavanja ove fabrike..."⁹⁰ Nakon zamene kruna dinarima (odnos 4:1) glavnica je jula 1922. godine iznosila 500 000 dinara, u 2 000 deonica po 125 dinara, da bi marta 1924. godine bila povećavana na 2 000 000 dinara, izdavanjem 14 000 novih deonica, nominalne vrednosti 125 dinara. Tako je ukupan broj deonica iznosio 16 000. O kurentnosti akcija, odnosno snazi firme, svedoči i to što one već prilikom emitiranja postigle veću cenu, vredele su 164 dinara.

Preduzeće se nalazilo u Segedinskim vinogradima (stari broj 111). Ta nekretnina je otkupljena od *Armina Rota*, fabrikanta šešira. Dozvola za izgradnju fabričkih objekata je izdata u junu 1919. godine.⁹¹ Dogradnja, radionica i pomoćnih prostorija, započela je 1921. godine. U periodu do 1924. godine sagrađeno je 8 objekata, i za njih je dobijen oprost od plaćanja poreza.⁹² Kasnije je firma otvorila i kancelariju u Gavrilovićevoj ulici br. 16.

Osnivači su bili već afirmisani poslovni ljudi, privrednici, veletrgovci, bankari; mahom jevrejskog porekla: *Franjo Levi (Löwi Ferenc)* direktor "**Eskontne banke za Vojvodinu d.d.**", grupa akcionara deoničarskog društva "**Hartman i Konen**", *Vilim Konen (Conen Vilim)*, *Lajčo Šreger*, *Josip Hartman*, *Lajčo Bek*, zatim *Mavro Levi*, osnivač "**Industrije mramora**", *Dragutin K. Štajner*, osnivač "**Ferruma**", *Julije Vali (Váli Gyula)* -arhitekta, *dr Aron Sekelj (Szekely Áron)* advokat, *Josip Vaci*, svi iz Subotice, uz učešće predstavnika zagrebačkih banaka, deoničarskih društava, "**Prve Hrvatske Štedionice**", "**Eskontne Banke**" i "**Pučke banke**", koji će srazmerno uloženom kapitalu, preko svojih zastupnika, učestvovati i u radu Uprave.

Tako Upravni odbor u 1923. godini sačinjavaju: *Antun Bešlić* - direktor filijale PHŠ u Subotici, *Vilim Konen*, *Mirko Lederer* - direktor "**Eskontne banke**" i zastupnik "**Pučke banke**", *Lajoš Kraus* - veletrgovac, *Mor Levi* - "direktor", *Julije Vali*, *Franjo Levi*, *Josip Vaci* - "tvorničar", *Leopold Buhvald* - koji je u tom periodu bio i direktor fabrike, *dr Aron Sekelj*, *Milan Vrbanić* iz Zagreba - upravnik PHŠ, *Ivan Ivković Ivandekić* -građevinski inženjer. Svi oni su bili već potvrđeni i istaknuti u privredi ili u javnim poslovima.⁹³ Marta 1923. godine *Antun Bešlić* sa 1 430 i *Mirko Lederer* sa 1 000 deonica, zastupaju najviše akcijskog kapitala.

Inž. Ivan Ivković Ivandekić

Sa proizvodnim programom, namenjenim za domaćinstva, bolnice, hotele i druge javne objekte, koji se sastojao od metalnog, železnog i bakrenog nameštaja, peći, štednjaka, kotlova za centralno grejanje, brava i katanaca, galvanizovanih i niklovanih artikala,

⁹⁰AJ, F:65.2410.1426

⁹¹IAS, F:47.1201. III 129/1919

⁹²IAS,F:47.1205. III 340/1921, i XXIV 96/1925

⁹³AJ,F:65.2410.1426. Milan Vrbanić (???) .Ivan Ivković Ivandekić (Subotica 1882 -) diplomirao je u Budimpešti, učestvovao u ratu, 1915. pao u rusko zarobljeništvo. Politički angažovan, od opozicionih prohrvatskih do režimskih stranaka, naimenovan za gradonačelnika, odnosno predsednika opštine (1933-1935).

zadovoljavala je potrebe narastajućeg tržišta te vrste roba u zemlji, a izvoziće i u susedne balkanske zemlje, i postaće najveća fabrika te vrste kod nas. U vreme poleta građevinskih aktivnosti, proizvodi te vrste su imali dobru prođu, državne nabavke su išle na veliko i firma veoma uspešno posluje, beležeći lepu zaradu.

U 1923. godini imala je 120 zaposlenih radnika, proizvela je 120 vagona robe i imala promet od 3 000 000 dinara.

Tokom 1922. godine bilo je i štrajkova u preduzeću. "Usljed neprekidnog podizanja cijena živežnih namirnica, tri puta je došlo do štrajka u našoj tvornici. Svaki put smo se lijepim načinom s našim radnicima sporazumili." navela je Uprava u izveštaju Skupštini akcionara, marta 1923. godine. O uspešnom poslovanju te godine, svedoči i završni bilans, po kojem je ostvarena čista dobit od 119 308 dinara. Od te sume je 10% procenata bilo podeljeno i radnicima, 5% kroz plate, 3% za "potpornu zakladu radnika" i 2% za "činovnički mirovinski fond."

Polovinom 1923. godine stupiće u poslovne veze sa austrijskom firmom iste struke "**Leopold Quittner A.G.**", od koje će dobiti tehničku pomoć, mašine i preuzeti njen program, te je i zastupati na tržištu koje ona pokriva. "Uspelo nam je nadalje priznato najveću tvornicu željeznog nameštaja i mjednog (bakarnog, pri. aut.) nameštaja Josef i Leopold Quittner A.G. bečku tvrtku za naše poduzeće pridobiti, sklopivši sa pomenutom tvrtkom utanačenje u tom smislu, da se kod našeg poduzeća zainteresuje u većoj mjeri time, da nam prepušta potrebne strojeve od svojih na temelju dugotrajnog iskustva isprobanih, modernih strojeva, da nam prepušta svoje kupce u SHS Kraljevstvu i da nam stavlja na raspoloženje svoja tehnička kao i ostala tokom mnogih godina stečena iskustva." stoji u izveštaju Uprave.⁹⁴

U isto vreme stupaju u kontakte i sa fabrikom metalnog nameštaja *Jovana Tatića* i *Milana Jankovića*, koja je radila i u državnoj kaznionici, sa zatvorskom radnom snagom, u Sremskoj Mitrovici. Postignut je dogovor da će *Tatić* i *Jovanović* uložiti kapital a subotička firma će preuzeti tehničko rukovođenje i nove mašine isporučene od bečke firme "**Quittner**", instalirati u Subotici ali i u sremskomitrovačkoj kaznionici.

Taj period, od osnivanja do 1924. godine, za "**Industriju željeznog nameštaja i metala**" bio je uspešan. Firma je dobro poslovala i deonice, koje su bile plasirane i na bečkoj berzi, donosile su dividendu od 6%.⁹⁵

Međutim, saradnja sa fabrikom *Tatića* i *Jankovića* će se pokazati neuspešnom, jer će subotička fabrika već u 1924. godini da zabeleži gubitak od 1 327 624 dinara. Zbog toga prekida svoje angažovanje u zavodu kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Pored toga fabrika će trpeti i usled drugih otežavajućih okolnosti. "Za 1924. godinu za nas je izbačen silan porez u visini od 335 461 dinara, nadalje da su od naših potraživanja, uslijed vladajuće privredne krize mnoge stavke postale dubiozne..." kaže se u izveštaju na skupštini deoničara maja 1925. godine. Da ni naredna poslovna godina nije donosila poboljšanje vidi se iz izveštaja maja 1926. godine gde se navodi: "Prošla poslovna godina bila je godina teške i sveopće krize, što je opće poznato, pod kojom je teško trpela sveukupna naša industrija, a tako i naše poduzeće, koje je u velikom djelu vezano za građevnu industriju i upućeno na velike i javne gradnje, t.j. uređenje kupališta, hotela, oporavilišta i bolnica. Kako su ovakovi radovi većeg stila posve izostali, bili smo upućeni na prodaju privatnicima, odnosno našim malim mušterijam, i preprodavcima, koji nam opet štednje radi nisu zadavali naloga u većim količinama, da bi mogli naše poduzeće intenzivno zaposliti."⁹⁶

U tom periodu 1924/5 godine, kada privreda na državnom nivou pada u stagnaciju, što donosi velike probleme ovoj firmi, koja ulazi u recesiju, kao predsednik Upravnog odbora, koji je na tom mestu od 1921, i dalje se javlja *Antun Bešlić*. Direktorsku poziciju, od 1926.

⁹⁴AJ,F:65.2410.1426

⁹⁵Compass 1924, Vien 1924

⁹⁶AJ,F:65.2410.1426

godine zauzima *Markus Štamberger (Stamberger)*, koji ima 6 000 akcija u svojim rukama (od 16 000 ukupno) i sa bratom *Ferdinandom* će praktično preuzeti većinski paket akcija u deoničarskom društvu.⁹⁷ *Markus Štamberger (Stamberger)* je bio čehoslovački državljani⁹⁸ za koga po izveštaju "**Opšte kreditne banke d.d.**" iz 1927. godine sanajemo da je bio marljiv i agiln, te da je stvorio nove poslovne veze za firmu.⁹⁹ U firmi je bio angažovan i njegov brat od tetke *Ferdinand*.¹⁰⁰ Oni su u Suboticu došli 1925. godine.¹⁰¹ Problemi su nastajali pošto su oni kao stranci, čehoslovački državljani, periodično morali da dobijaju dozvole za produženje boravka. Postupak za dobijanje državljanstva su pokrenuli tek 1939. godine, a opštinska skupština im je i obezbedila članstvo grada u slučaju da dobiju pozitivan odgovor od nadležnog Ministarstva, koje je rešavalo o prijemu u državljanstvo.¹⁰²

Posledica smanjenja potražnje, nemogućnost plasmana svojih proizvoda na tržištu, izazvaće kao posledicu u 1927. godini i smanjenje vrednosti glavnice. To je urađeno na taj način da je nominalna vrednost deonica od 125 smanjena na 30 dinara i time umanjen kapital firme sa 2 000 000 na 480 000 dinara.

Direktorsko mesto 1928. godine zauzimaće *Kruno Gedike (Gedicke)*.¹⁰³

Naredni period neće doneti bitne promene, fabrika će poslovati na granici rentabiliteta, radeći sa delom kapaciteta, u 1934 samo sa 25 %.

Akcionari su 1935.godine bili: *Stanko Petranović, Miroslav Mažgon, Bogdan Mandrović* svi sa po 1 000 akcija, *dr Aron Sekelj* sa 3 000, *Samuilo Kertes* sa 980, *dr Jako Fišer* sa 100, *Ernest Šen* sa 64, *Rudolf Nojhaus* sa 56 i *Braća Štamberger, Markus* sa 3 500 i *Ferdinand* sa 4 000 akcija. Tada je predzueće bilo u sferi "**Jugoslavenske udružene banke**" iz Zagreba.

U 1940.godini je bilo zaposleno 34 radnika; 3 strugara, 1 metalo pojasar, 4 farbara, 2 brusaca, 20 bravara 2 kazandžije, 2 elektro zavarivača i 17 šegrta.¹⁰⁴ Nastavila je rad i pod mađarskim okupacionim režimom. Kao akcionari, marta 1941. godine se navode *Kalman Vidaković*, građevinski preduzimač, koji je imao 3 000, *dr Strelicki Deneš*, advokat, sa 4 000 i *Markus Štamberger* sa 4 990 akcija.¹⁰⁵

Nakon završetka rata i uspostave novih vlasti, prelazi u državno vlasništvo.¹⁰⁶

⁹⁷IAS, F:235.32.621/1931

⁹⁸Markus Štamberger (Lubotina, 1880- ?). Otac Pinkas, mati Zana Štemer. Kao i brat Ferdinand, bio je inženjer po obrazovanju.

⁹⁹Za Markus je data ocena "Osobito marljiv i agiln, kao stručnjak sposoban i pametan." IAS, F:43.123.

¹⁰⁰Ferdinand Štamberger (Lubotina 1899 -?). Otac Eduard, mati Jovanka Štemer.

¹⁰¹IAS, F:47.13. st. 378

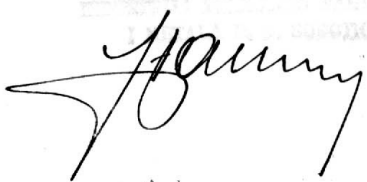
¹⁰²IAS, F:47.13. 378 st.

¹⁰³IAS, F:235.28.876/1928

¹⁰⁴AV, F:138.II 3381/1940

¹⁰⁵.IAS, XIII 636/1948

¹⁰⁶IAS, XIII 636/1948. Rešenjem Vlade NRS od 25.3.1947. došlo je do spajanja "Industrije željeznog nameštaja", radionice za izradu džepnih lampi Han Ruže, i formirano je preduzeće "Zmajevac", Tuk ugarne 2.

INDUSTRIJA ŽELJEZNOG NAMEŠTAJA I METALA D. D.		
SUBOTICA		Subotica, 13 maja 1946 god.
BRZOJAVI: METAL	TELEFON BROJ 43	XI, Gavrilovićeva ul. br. 16.
BANKOVNE VEZE:		
PRIVREDNA BANKA VOJVODINE SUBOTICA		
OPŠTA PRIVREDNA BANKA SUBOTICA		
GRADSKA ŠTEDIONICA SUBOTICA		
POŠTANSKA ŠTEDIONICA BEOGRAD BROJ 51,944		
Gradski Narodni Odbor Sekcija za statistiku		
<u>SUBOTICA.</u>		
<u>Predmet:</u> provera podataka o industrijskim preduzećima za sastavljanje adresara.		
Vaš br. 22313/1946 od 10 maja 1946 g.		
Na osnovu G.I.O.A.P.V. od 18.IV.og. br.171/46 saljemo Vam tačne podatke o našem preduzeću i to po sledećim pitanjima.		
1. Tačan naziv preduzeća: Industrija Želj. Nameštaja i Metala D.D. Subotica.		
2. Raniji naziv preduzeća: " " " " " "		
3. Sadašnje vlasništvo: p r i v a t n o		
4. Tačna adresa i sedište: Subotica, XI, Gavrilovićeva ul.16.		
5. Vrsta proizvodnih artikala: m e t a l n a.		
6. Broj rađenika na dan 1.V.1946 g. 18 / osamnaest/		
7. Da li preduzeće radi ili ne radi: r a d, i		
8. Da li je preduzeće po svom obimu i ovlašćenju zanat ili industrija? Nase je preduzeće i n d u s t r i j a.		
Smrt Fasizmu- Sloboda Narodu I		
		

Dopis preduzeća iz 1946. godine Gradskom NO sa osnovnim podacima

U tom periodu, UNRA se interesovala kod mesnih vlasti o sudbinama braće Štamberger, da li su preživeli rat? Progon Jevreja preživeo je samo Markus i supruga Margita kao i njihova deca, sin Andrej i kćerka Elizabet, koji su se nakon rata nalazili u Londonu.¹⁰⁷

"HERCOG I GLAS D.D." ("KONRAT D.D.")

Lipot Glas je 1921. godine registrovao zanatsku radionicu za "izradu bravarskih produkata, strojeva, pokućstva, montažu plina i vodovoda". Upisana je u obrtni registar A/49 br.9254. U istoj godini on dobija ortaka - Šandora Hercoga

(Hercog Sándor)¹⁰⁸ i oni prijavljuju zajedničku, društvenu firmu, javno trgovačko društvo "Hercog i Glas" (Ct VIII st. 105, br. 550/1921) koja će nastaviti da se bavi tim poslovima. Polovinom 1923. godine, dve ličnosti iz Mola, dr Eugen Ofner (Offner Jenö), posednik i dr Tibor Kovač, uz Đulu (Adolfa) Šefera (Schaffer Gyula) iz Subotice, ulažu svoj kapital u iznosu od 343 000 dinara u tu firmu i time sa Hercogom i Glasom, koji ulažu postojeći objekat - radionicu (z.k. 1911, Save Tekelije 29 (kasnije 79), udaraju temelje formiranju deoničarskog društva.

¹⁰⁷IAS,F:70.18770/45

¹⁰⁸Aleksandar Hercog (Baja 1884 - ?). Opcijom je stekao naše državljanstvo. IAS, F:47. I 45/1926

Tvornica gvozdene i metalne robe "**Hercog i Glas d.d.**", registruje se 15.06.1923. godine.¹⁰⁹ Osnivačka skupština je održana 26.05.1923. godine, glavnica društva je iznosila 500 000 dinara i bila je podeljena u 5 000 komada deonica čija je nominalna vrednost bila 100 dinara. Zabeleženo je da su akcionari osnivači bili: *dr Eugen Ofner* iz Mola, koji je imao 990 komada deonica, *dr Tibor Kovač* iz Mola sa 1485, *dr Šamu Večei* advokat iz Subotice - 995, *Adolf Đula Šafer* - 10, *Stevan Večei* - 480, *Eduard Glas* - 162, *Leopold Glas* - 414, *Aleksandar Hercog* - 414, *Ivan Piuković* - 10 i *Aleksandar Rajčić* - 20 komada deonica, što je činilo ukupno 4 980 deonica, akcionara prisutnih na osnivačkoj skupštini.

Ubrzo nakon toga, avgusta 1923. godine u deoničko društvo ulazi i inženjer nemačkog porekla *Kornel Konrat (Konrath)*¹¹⁰ i odmah zauzima mesto u Upravnom odboru, zahvaljujući tome što je držao 1 500 deonica. Njegovom inicijativom započeće transformacija ovog preduzeća. Ono će odustati od ranijeg proizvodnog programa "...jer fabriciranje metalnih roba nije unosno" i započeće sa izradom delova i sastavljanjem radio aparata.

Inž. Kornel Konrat

Reklama iz lokalnih novina

Na redovnoj glavnoj skupštini 29.04.1924. godine doneta je i odluka: "Da se ime, odnosno firma dioničkog društva promeni sa jednim nacionalnim ili internacionalnim imenom".¹¹¹ Ipak, do takvog imena se nije došlo. Sa ulaskom inženjera *Konrata*, koji već krajem 1923. godine postaje većinski deoničar, predložena izmena je realizovana tako da se od 1925. godine u imenu firme, na mesto dotadašnjih vlasnika, koji su istupili iz društva, prodavši svoje deonice, javlja ime najvećeg akcionara, pa će se društvo ubuduće zvati - "**Konrath, tvornica gvozdene i metalne robe,d.d.**".¹¹²

Sa tim promenama, upisuje se u registarske knjige i izmenjena delatnost preduzeća, odnosno proširuje: "... sklapanjem i prodajom radio aparata, proizvodnjom satavnih delova."¹¹³ Orijentacija na prvobitno navedenu proizvodnju metalnih i bravarskih roba svedena je na minimum, da bi 1928. godine bila obustavljena. Objekat radionice u ulici Save Tekelije biće prodat.¹¹⁴

¹⁰⁹IAS,F:86.221

¹¹⁰Kornel Konrat je bio inženjer po struci, Nemač po naciobalnosti, evangelista po veri. Rođen je u Novom Vrbasu 1885. godine.IAS,F:57.3559/1939. Bio je 1923. godine nastanjen u Beogradu, da bi se sa ulaskom u firmu preselio u Suboticu. Javljao se i kao autor rubrike o radioaparatima u listu "Képes Vasárnap". Kolozsi, nav. delo. st. 278.

¹¹¹AJ,F:65.3410.1426

¹¹²IAS,F:86.221. Leopold Glas se i odselio iz grada, (a Šandor Hercog je otpušten?).

¹¹³IAS,F:86.221.

¹¹⁴Na toj adresi, Save Tekelije 79, 1935. godine radiće hemijska fabrika "Orient". vidi: Hemijska industrija

Firma će do svoga gašenja ostati poznata po radio aparatima, za čije sklapanje uvozi delove i pribor iz Nemačke od firme "Steht - Magnezium a.g." iz Berlina, "Herman Niedorf" takođe iz Berlina. U 1933. godini, za te svrhe plaćeno čak 1 milion dinara.

Imali su svoju prodavnicu u Aleksandrovoj 6. Tamo su 1930. godine instalirali reklamu - neonsko osvetljenje od 450 vati i 9 000 volti.

Struktura akcionara se menjala, a u 1933. godini je sledeća: *dr Elemer Kalmar*¹¹⁵, *Dušan Stojković*, *Vladislav Šefer*, *Julije (Gyula) Šefer*, *Eden Horvat*, *Stevan Večei*, *dr Gutman Josip*, *Konrat Kornel*, koji je i imao najviše deonica, *dr Šamu Večei*, *dr Tivadar Ofner*, *dr Eugen Ofner*, *dr Tibor Kovač*. U 1939. godini akcionari prisutni na Glavnoj skupštini su bili: *Kornel Konrat*, njegova supruga *Aranka*, kćerka *Gertruda* i sin *Kornel*, koji su zajedno imali 1 864 akcija, *dr Aleksandar Ljubibratić* - 350, *Jovan Krumensker* - 100, *dr Josip Gutman* - 100, *Dušan Stojković* - 200, *Kosta Petrović* - 100, *dr Šamu Večei* - 400, *Stevan Večei* - 100, što je činilo ukupno 3 196 komada akcija.

Kraljevske Banjske Upravi,
u Novom Sadu

U vezi Vašeg poziva VIII.br.986a od 30.novembra o.g.,podne-
semo spisak deponovanih i zastupljenih akcija za našu gl.skupštinu,održana
29.aprila 1933.god.:

Ime:	Boravište:	Državljanstvo:	broj deponovanih akcija:
Dr.Kalmár Elemer,	Subotica,	jugoslovensko	200 kom.
Stojković Dušan,	"	"	200 "
Šefer Vladislav,	"	"	277 "
Šefer Julije,	"	"	277 "
Horvat Eden,	"	"	100 "
Večei Stevan,	"	"	100 "
Dr.Gutman Josip,	"	"	100 "
Konrath Kornelije,	"	"	746 "
Dr.Večei Šamilo,	"	"	600 "
Dr.Ofner Tivadar,	Inarč,	"	800 "
Dr.Ofner Jene,	Čala,	"	800 "
Dr.Kovač Tibor,	Čala,	"	800 "
		ukupno	<u>5.000. "</u>

Primećujemo da su sve akcije u Subotici.

Subotica,8.decembra 1933.g.

S poštovanjem:
KONRATH D. SUBOTICA
Konrat *Kovač*

Spisak akcionara u 1933. godini

Firma je dobro poslovala i redovno isplaćivala dividende akcionarima. Tako je u 1929. zabeležen dobitak od 27 346 dinara, a u 1938. godini od 142 744 dinara, od čega je 75 000 bilo namenjeno za dividende. Juna 1939. godine u izveštaju skupštini se ističe: "Povoljne ekonomske prilike, kao i mnogobrojni događaji u međunarodnoj politici dobro su uticali na proširenje prodaje radio aparata. Publika želi da zna i brzo čuje šta se dešava u svetu, a za to

¹¹⁵Kalmar Elemer, rođen 1887. u Torži. Završio je pravne nauke u Koložvaru. U I sv. ratu ratu je bio vojni sudija. Advokat nakon rata u Subotici. Angažovan i u javnom životu. Od 1931. godine biće na čelu "Jevrejske veroispovedne opštine". Smatra se jednim od pionira cionističkog pokreta u Subotici.

je najbolje sredstvo radio."¹¹⁶ Te godine su počeli i sa prodajom na otplatu, a preuzeli su i zastupništvo električnih satova.

Deničarsko društvo "**Konrat**" je radilo sa maksimalno 80 radnika, imali su i 5-8 trgovačkih putnika. Maksimalni godišnji kapacitet proizvodnje je iznosio do 40 vagona robe i 5 000 radio aparata.¹¹⁷

Memorandum firme Konrath d.d.

Nastavilo je da radi i u ratnom periodu (1941-1944). Tada nije više bilo akcionara jevrejske narodnosti. Pored porodice *Konrat*, *Kornela* njegove supruge *Aranke* i kćerke *Gertrude*, kao deoničari su ubeleženi i *dr Šandor Ljubibratić* i *Dušan Stojković*.

Konfiskacija celokupne imovine firme, kao imovine nemačkih lica (na osnovu Odluka AVNOJA ?? i ??), je izvršena 1945. godine.¹¹⁸ U obrazloženju stoji lokalnih organa vlasti i: "Zavedeni su u spisak "Kulturbunda" u Subotici, stalno su isticali na radnju u Aleksandrovoj ulici hitlerovsku zastavu."¹¹⁹ Pored radnje u državnu svojinu su prešle i ostale nekretnine *Konratovih*, kuća u Subotici i posed u Staroj Moravici od 90 jutara.¹²⁰

Te mere novih vlasti *Konrat Kornel* nije dočekao. Pre ulaska partizana i crvenoarmejaca u ove krajeve, u iseljeničkom talasu vojvođanskih Nemaca i on je sa porodicom izbegao u Nemačku.

"CENTRAL"

Radio aparatima je planirala da se bavi i firma "**Central-radio elektrotehničko poduzeće d.d.**", barem prema nacrtu svojih osnovnih pravila. Osnivački skup održan je 1930. godine, predviđen je upis kapitala od 1 000 000 dinara. Potpisani nacrt nosi datum 30.6.1930. godine i ima sledeći uvod objašnjava razloge i motivaciju osnivača za takav potez. "Uzevši u obzir opšte ekonomske potrebe današnjeg vremena, osobito na polju tehničkih pronalazaka, nalazimo za potrebno da shodno tim potrebama, osnujemo deoničko društvo pod imenom "Central". Zadatak tog poduzeća bilo bi zgotovljenje elektrotehničkih i radio artikala, njihov uvoz, stavljanje u promet i popravka, da na taj način damo učešće građanstvu u kulturnim blagodetima."¹²¹

Među osnivačima su bili: *Imre Jakobčić*, *dr Ivo Milić*¹²² *dr Milan Vujić*, *dr Aleksandar Magarašević* i drugi. Međutim upis u registar društvenih firmi nije izvršen, firma nije zaživela.

¹¹⁶U Gradu je 1930. godine bilo 2 480 radio aparata. IAS, F:47. I 123/1931

¹¹⁷Kosta Petrović, nav.delo,st.132

¹¹⁸IAS, F:68, XI 5332/1946

¹¹⁹IAS,F:68.Nacionalizacija 224

¹²⁰Posed u St. Moravici je 1940. procenjen na 2,2 miliona dinara. Na osnovu toga, Konrat je dobio hipotekarni zajam od 500 000 dinara. IAS, F:43.111

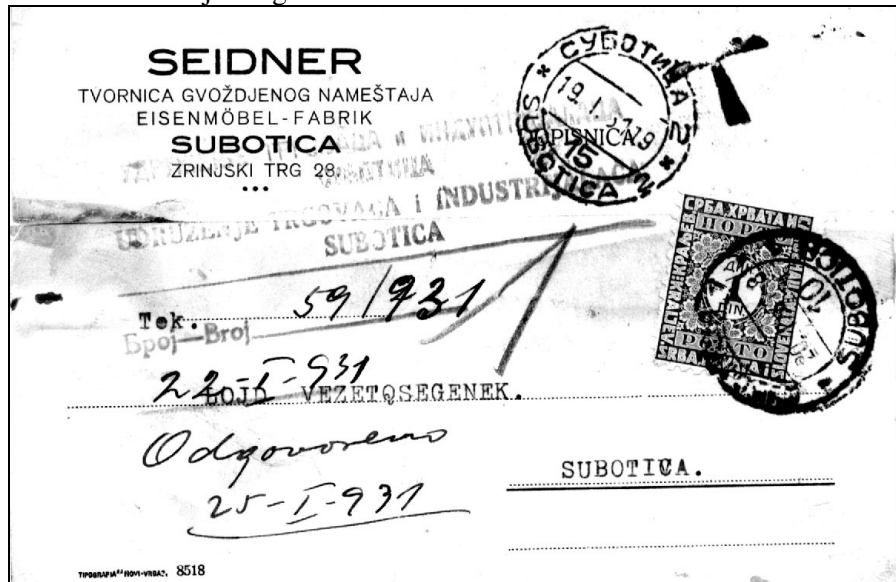
¹²¹AJ, F:65.2410.1426

¹²²Dr Ivo Milić (Kastva na Braču 1881 - ?) . Po dolasku u Suboticu prvo Načelnik Okružnog suda, zatim profesor na subotičkom Pravnom fakultetu, gde ostaje sve do 1941.godine. U literaturi je zabeleženo i da je bio slobodni zidar. Vidi: Simić,??

"SAJDNEROVA TVORNICA ŽELJEZNOG I BAKRENOG NAMEŠTAJA D.D."

Osnovana je kao deoničarsko društvo 22.11. 1919, godine a upisana u registar Ct VIII tek 25.09.1920. godine.¹²³ Glavnica iznosi 250 000 kruna, podeljena je u 250 deonica. Osnivač, čije ime je i nosila firma, *Samuilo Sajdner (Seidner Sándor - Šamu)*, obrtnicu je dobio 1914. godine, kada otvara i svoju gvoždarsko bravarsku radnju. Postojeću radionicu sa inventarom unosi kao svoj udeo u novosnovano deoničko društvo. Tako je dobio pravo na 20 % osnovnog kapitala, odnosno 50 deonica. Trgovac *Žigmund Bano (Báno Zsigmund)* je imao 40, *Mikloš Breder (Bröder Miklos)* trgovac - 30, *Đula Breder (Bröder Gyula)* trgovac - 37, *Isidor Klajn (Klein Isidor)* trgovac - 40, *Lipot Breder ((Bröder Lipot)* trgovac - 40, *Birkas Jolan - 1, dr Havas Emil*, novinar - 1, *dr Fenješ Ferenc*, novinar - 1 i *Štajner Marton* 1 komad deonice. Uočljivo je da je to skup akcionara različitih stručnih profila ali isključivo jevrejskog porekla.

Preduzeće je izrađivalo nameštaj od bakra i gvožđa i opremu za domaćinstva. Nalazilo se na adresi Zrinjski trg 23.¹²⁴

Dopisnica preduzeća (1931.g.)

Po navodima lokalne štampe, imalo je dosta moderne mašine a zapošljavalo je najviše do 16 stalnih radnika¹²⁵ i po tome spadala u manje pogone, koji se i nisu uklapali u norme za fabričke radnje, industriju. "**Sajdnerova tvornica**" je proizvodila do 10 vagona robe godišnje kojom je snabdevala tržište u celoj zemlji.¹²⁶ Imala je solidnu uposlenost, tako je u 1927. radila sa 90% kapaciteta. Ova firma je dopunjavala bogatu ponudu subotičkih proizvođača metalnog nameštaja i proizvoda od metala.

U 1931. godini nalazimo podatak da je već prestala sa radom i brisana iz registra.

127

"BARZEL, TRGOVINA GVOŽĐEM I PROMETNO D.D."

¹²³IAS, F:86.215

¹²⁴Sajdner je 1921. godine tražio dozvolu za otvaranje radionice u zadužbini Halbror, Zrinjski trg 23. IAS, F:47. III 321/1921

¹²⁵"Szombat", 8.XII 1925, st.70

¹²⁶isto

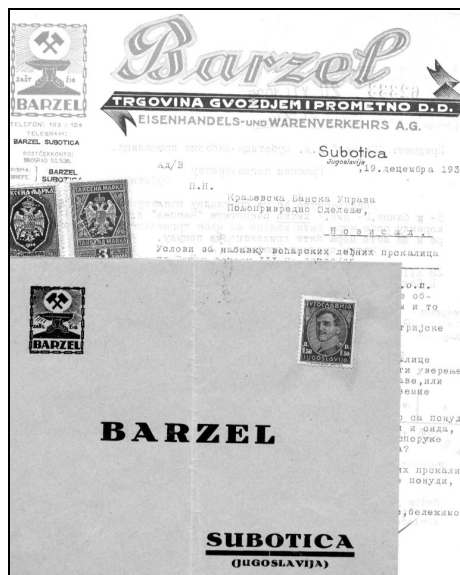
¹²⁷IAS, F:235.32.59. "Udruženje trgovaca i industrijalaca" pokušalo je da naplati 178 dinara članarine od Sajdnere a on odgovara kako je firma brisana i traži moratorijum od 6 meseci za isplatu duga.

"Ovo društvo je osnovano 25.11.1921. godine na gl. skupštini za konstituisanje. Istom prilikom prihvaćena su i osnovna pravila po kojima je sedište društva grad Subotica. Svrha poduzeća je:

- 1) kupovanje i preprodaja železne robe, ekonomskih strojeva i sastavnih delova kao i ostalih artikala koji spadaju u krug trgovine gvoždem.
- 2) posredovanje kod sklapanje trgovačkih posla
- 3) osnivanje trgovačkih i drugih poduzeća odnosno tvrtki i sudelovanje kod osnivanja i poslovanja istih."¹²⁸

Glavnica je bila podeljena u 2 000 deonica pojedinačne vrednosti 100 kruna. Osnivači su bili: "**Eskontna banka za Vojvodinu d.d.**", koju je zastupao *Julije Vojnić*, sa 200 deonica i sa 100 deonica lično, "**Trgovačko prometno d.d.**", koje zastupa *Franjo Levi* (i on je bio akcionar "Eskontne banke za Vojvodinu d.d.") sa 200 deonica i 100 lično, *Konrad Rudolf* (i on je imao akcije "Eskontne banke za Vojvodinu d.d.") sa 100 deonica, *Sima Milodanović* posednik sa 100, *Aleksandar Rosenfeld* "gvožđar" sa 500, *Dušan Stojković* "kućevlasnik" sa 100, *Jakov Berger* vlasnik mlina sa 500, *Rokuš Maričić* bankarski činovnik sa 100 deonica. Ime firme je bilo "**Trgovina gvoždem i prometno d.d.**" Skupština deoničara je 1922. godine donela odluku da se naziv dopunu sa imenom "**Barzel**" (**Barcel**); ali tu izmenu "Ministarstvo trgovine i industrije", 1923. godine nije odobrilo. Mada se interno koristio naziv "**Barzel**", zvanično registrovano ime je do 1930. godine ostalo samo "**Trgovina gvoždem i prometno d.d.**"¹²⁹

Adresa firme je bila Jelačićeva (danas Matka Vukovića) ulica 2.¹³⁰ Osnivački kapital je već 1921. godine izražen u domaćoj valutu - 500 000 dinara, 2 000 komada deonica po 250 dinara. U 1936. godini on se duplira, povećava na 1 000 000 dinara izdavanjem novih 2 000 deonica.

Dopis firme sa memorandumom i službena koverta

¹²⁸IAS, F:86. Registar CT VIII/171

¹²⁹U molbi Ministarstvu, 1923. godine, Uprava firme piše: "Pošto je upotreba reči "Barzel" koja na jevrejskom jeziku označava gvožđe, sa trgovačkog stanovišta vrlo značajna po nas, to nam je čast zamoliti da se naziv našeg društva na to ime preregistruje" Ali stigao je negativan odgovor i do daljeg, odnosno 1930. godine, taj se naziv nije smeo upotrebljavati.

¹³⁰Kuća procenjena na 900 000 dinara bila je 1937. godine opterećena kreditom od 500 000 dinara. IAS, F:43. ?

Prokuristi firme su bila dva brata *Rosenfeld, Armin i Ignjat*.¹³¹

Pored ostalih artikala u prodaji je imala i proizvode tada najpoznatijeg proizvođača vinogradarskih prskalica, francuskog preduzeća "**Vermorel**", koje je zastupala u zemlji. Godišnje su prodavali 3-4 000 takvih prskalica.¹³²

O uspešnom poslovanju govori i to što je društvo delilo dividende, 1933. godine u iznosu od 3% na deonicu, 1934. - 5%, 1935. - 6%. U 1940. godini nabavljala je robu i od "**Kranjske industrijske družbe**" livnice iz Jesenica. Tada je prodavala 1 kg eksera za 8, "paljene" žice za 7,6 a pocinkovane za 9,3 dinara po kilogramu.¹³³

Nakon rata i prelaska firme u državnu svojinu, ulazi u sastav preduzeća "**Gvoždar**".

U drugu grupu, fabrike u inokosnom vlasništvu, spadale su:

"FABRIKA MIRKO ROTHMAN"

Osnovao ju je *Mirko Rotman (Imre Rothmann)* (Senta 1855 - Subotica 1929) još 1888. godine, kao livnicu gvožđa i fabriku opruga i metalnog nameštaja.¹³⁴ Od 1913. godine se nalazi upisana u sudskim registrima, Ct VII, st. 9, kao društvo za zajedničku korist. Tada je kao ortak bio upisan zet porodice *Rotman, Bela Gajger (Geiger Béla)*, koji uskoro menja prezime u *Gabor (Gábor)*¹³⁵ što je od 1917. godine i zavedeno u registru firmi. On je bio u braku sa kćerkom osnivača, *Jelenom (Ilonom) Rotman*.¹³⁶ Od 1929. godine, nakon što je preminuo osnivač - *Rotman*, koji nije imao muškog naslednika, firmu će nastaviti da vodi njegov zet. *Bela Gajger (Gabor)* je bio po narodnosti Jevrej. Završio je Višu komercijalnu školu u Beču, govorio je 8 jezika. U Subotici se nalazi od 1913, a jugoslovensko državljanstvo dobija 1924. godine. Iz braka sa *Jelenom Rotman*, imao je sina *Dorđa*. Bio je član "Rotary cluba", a od 1940. godine predsednik subotičkog "Udruženja industrijalaca".

Preduzeće, koje se bavilo proizvodnjom metalnog nameštaja i livenjem gvožđa, nalazilo se u VII krugu, Cara Lazara br. 7. Ali, od druge polovine dvadesetih godina vlasnici pokazuju želju da fabriku prenesu na novu lokaciju, pošto nisu uspeli da dobiju dozvolu za rušenje stare i oronule fabričke radionice i podizanje nove.¹³⁷ Postojeće zgrade su 1928. godine bile komisijски pregledane, pošto su uočeni izvesni tehnički nedostaci. Ustanovljeno je da su sve u dobrom stanju sem livnice, koja je bila u dvorišnom delu. To je bio objekat 18 x 18 m i na njemu je popustila krovna konstrukcija.¹³⁸

¹³¹IAS,F:235.34.274/1933

¹³²IAS,F:235.33.678/1931

¹³³AV, F:126, VIII 36033/1940

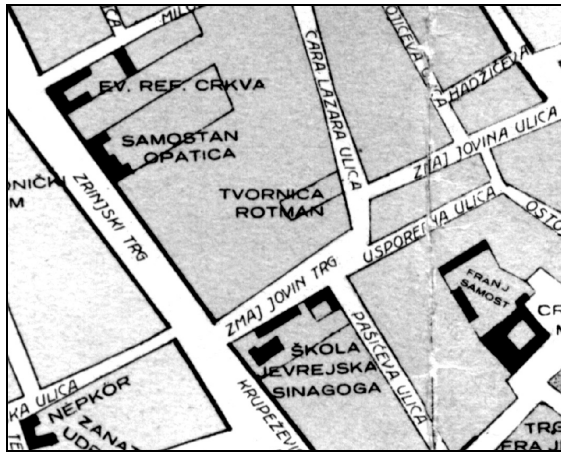
¹³⁴Mirko Rotman je još 1881. godine sa Štern (Stern) Adolfom osnovao trgovačku radnju, koja je 1886. protokolisana. IAS, F:43.125

¹³⁵Promena prezimena Gajger Bele u Gabor, izvršena na osnovu naređenja Mađarskog Ministarstva unutrašnjih dela br.36344/VI. Bela je rođen u Pešti 5.VII 1874. godine. U Subotici je nastanjen od 1913, a zavičajnost je stekao 1917. godine. Jugoslovensko državljanstvo Gabor Bela dobija na osnovu 62. člana Trianonskog ugovora o miru, rešenjem Ministarstva unutrašnjih poslova br. 7556/1924. Stradao je u Aušvicu 1943. godine.

¹³⁶Kćerka osnivača firme je bila Jelena (Ilona) Rotman (1880 - 1944 Aušvic).

¹³⁷Molbu su podneli još 1921, godine i ona je odbijena sa obrazloženjem da se u "I građevnom kotaru ne dozvoljava podizanje fabrika", a pored toga preko tog zemljišta je predviđeno i za otvaranje Radialnog puta prema Dudovoj šumi. IAS, F:47 III 525/1921

¹³⁸IAS, F:47. III 184/1928

Fabrika Rotman na karti grada iz 1928. godine

Uslovi za preseljenje su obezbeđeni tek 1930. godine, kada *Beli Gaboru*, biva uvažena molba upućena gradskim vlastima, u kojoj moli da se dodeli plac za gradnju novih pogona. Senat je doneo odluku¹³⁹ da se toj firmi dodeli gradsko zemljište na Daničićevom putu, u blizini škole. Zauzvrat, grad dobija Rotmanov stari plac (k.č. 6327/1 i 6328/1)¹⁴⁰, a u cilju otvaranja budućeg Radijalnog puta. Ta odluka nije donešena jednoglasno. Jedan od onih koji su imali zamerke bio je i odbornik *Antun Vidaković*. Između ostalog u obrazlaganju svog stava on je rekao: "Trebalo bi besplatno davati kućišta siromašnim ljudima, a ne jednom fabrikantu koji je bogat čovek." Ipak, većina je glasala - za, i ostalo je samo da se odrede uslovi za gradnju nove fabrike; a oni su bili, da bude minimalno 400 m2 sa livnicom od minimalno 300 m2.

Te, 1930.godine se i započinje sa gradnjom na novoj lokaciji, Daničićevom putu (gde se i danas nalazi fabrika bicikala). Vlasnik "**Rotmana**" koji je od grada dobio 1 k.j 180 kv.hv. (z.k. 30315 top.br. 15344/3) i deo zemljišta od 220 kv.hv. (z.k. 30315 top.br. 15344/1) koji je kupio isto od grada za 20 000. dinara (To je bio ugao Natoševićeve i Paličkog puta). Gradnja je završena u istoj 1930. godini.¹⁴¹

MIRKO ROTHMAN ★ ROTHMAN IMRE		
OSNOVANO 1888.	★ SUBOTICA ★	GEGRÜNDET 1888.
FABRIKA GVOZDENOG I METALNOG NAMEŠTAJA I LEVAONICA	VAS- ÉS RÉZBUTORGYÁR VAS- ÉS FÉMONTÓDE	EISEN- U. MESSINGMÖBELFABRIK EISEN- UND METALLGIESSEREI
Brojovi: Telegr. Adr.: IMRE ROTHMAN SUBOTICA <i>Subotica, 11. marta 1924. 792</i> Telefon: 98. Pošt. štad. Zagreb br. 46.144.		
S 1 •		

Memorandum firme Mirko Rothman

Dobru ilustraciju položaja preduzeća u novoj državi i problema koji su ga tištali, daje sam *Rotman*, koji je 17.3.1926. godine pisao jednu molbu ministru trgovine i industrije *dr Ivanu Krajaču*. U njoj navodi sledeće: "U godini 1918. postojao sam sa svojim starim preduzećem cca 40 godina sam u našoj državi, i u mom preduzeću je tada bilo zaposleno oko 2000 radnika. Od tog vremena u našoj Kraljevini osnovano je još 10 fabrika željeznog nameštaja, čiji su radnici i činovnici većim delom bili moji nameštenici. Ali i pored svega toga sa obzirom na poverenje koje sam uživao među svojim starim mušterijama, ipak sam postigao veliko obrt i bio sam u stanju da zaposlim u svom preduzeću 150-180 radnika, i samo sam tako bio u stanju udovoljiti velikim poreskim dužnostima. Ali na žalost, zbog opće poslovne i finansijske krize, dalje zbog nesolidne konkurencije, bio sam prinuđen da u poslednje vreme otpustim veći broj svojih radnika, tako, da sada u ovoj varoši ima cca 150

¹³⁹IAS, F:47. IAS, Zapisnik 1930, st 164. 111 G.P.

¹⁴⁰IAS, F:47. III 3517/1936

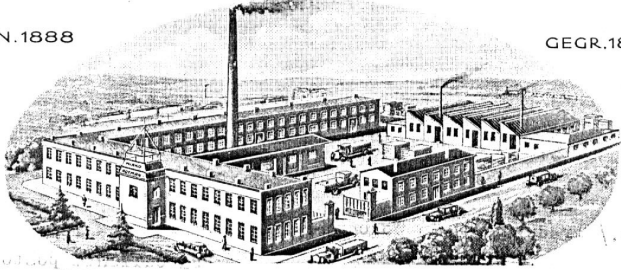
¹⁴¹IAS, F:47. III 455/1930. Tehnički planovi su sačuvani u tom predmetu.

nezaposlenih stručnih radenika. Da bi pomogao ovim ovim radenicima i nabavio istima ponovo posla, odlučio sam se da svoj posao proširim izradom robe za eksport, kao što sam kadgod još pre rata radio. Moja firma je ranije bila dobro poznata u Bugarskoj, Turskoj, Egiptu, Palestini itd. tako, da su moji proizvodi u tim zemljama imali osobitu prodaju. I danas ima mnogo firmi iz tih zemalja, koje mi se obraćaju i traže oferte za moju robu, ali na žalost, pod današnjim prilikama, kada su željezničke i parobrodske tarife previsoke, nemoguće mi je eksportirati sve donde, dok se ove prilike ne promene, t.j. sve donde, dok nadležni ne uvide da se na svu industrijsku robu, koja je namenjena eksportu ne bude primenjivala naročita snižena saobraćajna tarifa, kao što to čine sve ostale zemlje u Evropi. Posle ovoga, slobodan sam zamoliti Vas Gospodine Ministre, kao čoveka kome na srcu leži razvitak naše domaće industrije, da mi pomognete i omogućite eksport." Dalje je naveo da je posebne saobraćajne povlastice uživao i pre rata, i da je ta molba i u ime svih industrijalaca eksportera. 142

OSN. 1888

SVAKOVRSNI OVOZDENI, MESINGANI, NIKLOVANI, KROMOVANI SAVIJENI CELOVI, KAO I HIRURSKI NAMESTAJ, HIRURSKI APARATI, SABLJE, MAMUZE, ODOVNIKI, MACVI, MODERNI I STIL LUSTERI, LIGNICA GVOZDJA I METALA, POPRAVAK AVTOMOBILA I MASINA.

TELEGRAM-ADR: MIRKO ROTMAN SUBOTICA
POSTFACH 11
TELEFON 98
POSTSTADT ZAGREB 46144

GEGR. 1888

ALLE ARTEN MÖBEL AUS EISEN, MESSING UND GEBOGENEM STAHL, ROHR, VERNICKELT UND VERCHROMT, SÄBEL SPAREN, BEAMENDÖLICHE, STYL- UND MODERNE BELEUCHTUNGSKÖRPER, EISEN- UND METALLGESSEL, REPARATUREN VON AUTOS UND MASCHINEN.

BRIEF-ADR: POSTFACH 11
TELEFON 98
POSTSTADT ZAGREB 46144

FABRIKA MIRKO ROTMAN SUBOTICA

Subotica, 29. X. 1935.-

Tit.

Udruženje Industrijalaca u

Novom Sadu.

U posedu Vašeg c. dopisa br. 3712 od 26-og o.m. primio danas, čast mi je javiti Vam:

- 1./ Jedinii vlasnik firme je Vojislav Bela Gabor, koji potpisuje firmu prema naslovnom primerku, izdat od okružnog suda Subotica 12. oktobra 1931 godine, po dole navedenom potpisu, -
- 2./ Vlasnik je jugoslovenski državljanin / Rešenje Ministarstva Unutrašnjih Dela br. 7556/924 god. /.-
- 3./ Stalno mesto stamovanja je Subotica, -
- 4./ Nije pod stečajem, -
- 5./ Nema protiv njega postupak o prinudnom vanstečajnom poravnanju, -
- 6./ Nije pod krivičnom istragom, -
- 7./ Nije pod starateljstvom, -
- 8./ Fuzoletan je, -
- 9./ Ovlašćenje za obavljanje radnje izdato mi je 23. oktobra 1930 god. od šefa obrtnog otkosa grada Subotice pod br. II. 2215 grnč. protok. Reg. A br. 92. Prijašnja obrtnica je glasila na ime pokojnog vlasnika firme g. Mirka Rotmana 31-og januara 1903 god.; g. Gabor je bio ortak firme od 1913 god. - Firma je osnovana 1888 god. -

Dopis fabrike Mirko Rothman iz 1935. godine sa osnovnim podacima o vlasniku preduzeća

Nakon *Rotmanove* smrti, kao vlasnik firme prvo je upisana njegova udovica *Nika Rozental Rotman*, a od 1930. godine njeno mesto zauzima *Gabor Bela*, koji u tom vremenu upotrebljava i novo ime - *Vojislav*.¹⁴³

Fabrika zapošljavala 240 radnika u 1914. godini, u 1918. samo 50, 1923. - 150, 1931. - 80, 1938. - 100, a u 1940. - 112. Kod "**Rotmana**" je 1924. godine bilo zaposleno i 3 stranca, zanimljivost je što su to bili Rusi, *Nina Volkov*, *Fedor Petrenko* i *Gustav Hofman*.¹⁴⁴

Proizvodila je metalni nameštaj od gvožđa i mesinga, koje je obrađivala u sopstvenoj livnici. Mašinski pogon obezbeđuju električni motori od 85 KS. Sirovo gvožđe nabavlja iz Vareša, kameni ugalj uvozi iz Tate (Mađarska), koks iz Moravske Ostrave (Čehoslovačka), ulje za mazivo iz zemlje, mesingane i čelične cevi iz Austrije, staklenu i gumenu robu iz Nemačke. Topljene metala je vršeno u kupolnim pećima, nedeljno se lilo jedanput, po potrebi dva puta, bruto oko pola vagona liva. U 1930. godini proizvela je 2 190 kreveta, 3 650 umivaonika, 2 190 noćnih ormana, 1 825 čiviluka, a u livnici 146 000 kg gvožđa.¹⁴⁵

Radnice galvanizacije Rotmana (oko 1939. godine)

Roba iz ove fabrike, nalazila je kupce i u zemlji i u inostranstvu, Bugarskoj, Turskoj, Egiptu. Na privrednim izložbama u Budimpešti, Temišvaru, Segedinu, Novom Sadu, dobijala je nagrade za svoje proizvode.¹⁴⁶ Prvi vlasnik, osnivač, *Rotman*, odlikovan je ordenom Sv. Save III i V reda. On je bio je i dugogodišnji predsednik "Gornjobačkog udruženja industrijalaca".¹⁴⁷ Pored kuća u gradu, (Bene Sudarevića 31, Cara Lazara 5 i 7) imao je i vilu na Paliću.¹⁴⁸ Firma je imala kamion "Fiat", a *Rotman* je 1927. posedovao i 2 putnička automobila, "Dedum Bauton" i "Citroen".

¹⁴³IAS,F:86.Ce VII/520

¹⁴⁴IAS, F;235.20.541/1924

¹⁴⁵IAS,F:47.2. 1911/1931

¹⁴⁶"Szombat" 8.XII 1925,st.71

¹⁴⁷isto

¹⁴⁸Dobio je 1922.godine dozvolu da na Paliću, kod svoje vile, umesto drvene, postavi metalnu ogradu.

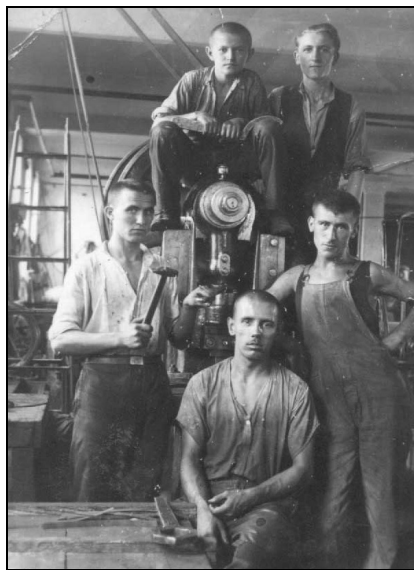
Rukovodioci pojedinih pogona su bili stručnjaci, *Ferenc Boroš, Andor Lang, Alfred Mah (Mach)*, jevrejske narodnosti.¹⁴⁹

Sa proizvodnjom bicikala firma kreće u drugoj polovini tridesetih godina. Sirovine i delovi za tu vrstu proizvodnje uvoženi su iz Nemačke.

Struktura zaposlenih, u periodu pred izbijanje rata u zemlji, dobro govori i o vrsti i načinu proizvodnje. U 1940. godini zaposleno je bilo 112 radnika, 10 na izradi nameštaja, 5 na izradi lekarskih instrumenata, 5 na izradi sablji, mamuza i bodeža, 2 su radila žičane uloške, bilo je 6 mašinskih bravara, 5 strugara, 4 na izradi svetlećih tela, 7 bravara za mesing, 2 potiskivača, 10 brusaca, 6 farbara, 17 livaca, 4 "trčala", 1 ložač, 1 magacioner, 5 pakera, 1 stolar, 1 noćni čuvar, 6 činovnika, 3 radnika za izradu velosipeda i 22 učenika.

Grupa radnika u pogonu (oko 1939. godine)

Šegrti pored prese (1936. godine)

Grupa radnica i radnika ispred radionice Rotmana (oko 1939. godine)

Mašinbravari i šegrti Rotmana (oko 1939. godine)

Po uvođenju mađarske Vojne uprave, fabrika je prinudno pretvorena u komanditno društvo i za minimalnu cenu izdata u zakup licima mađarske nacionalnosti.¹⁵⁰ Preduzeće je nastavilo da radi, proizvodeći oficirske sablje, noževe, bajonete, mamuze, popravljajući¹⁵¹ i izrađujući bicikle kao i sitne poljoprivredne mašine.

¹⁴⁹"Szombat" 8.XII 1925, st.71

¹⁵⁰ U dokumentima iz predmeta Okružnog suda K 35/1946, saslušavani svedoci navodili su da je vlasnik Gabor Bela izdao preduzeće zakupcima, licima mađarske nacionalnosti, njegovim prijateljima, koji su bili direktno pod njegovom kontrolom.

¹⁵¹ Desetak radnika je čak poslato u Novi Sad upravo da bi radili na popravkama oko 2000 bicikala za honvedski biciklistički odred.

U 1945. godini, sada već nove vlasti navode sledeće podatke o kapacitetu izrade gotovih proizvoda: 7 000 kreveta, 2 000 malih poljoprivrednih mašina (krunjač, rezač za repu, meljač kukuruza), 1 200 bicikala, ili 240 t. željeznog liva godišnje.¹⁵²

Bela Gabor i supruga su u junu 1944. deportirani u Nemačku, odakle se nisu vratili. Njihov sin - *Dorđe Gabor*¹⁵³, poveo je 1945. godine postupak za nasleđivanje oca i majke koji su proglašeni mrtvim, ali nije uspeo u tome.¹⁵⁴

Konfiskacijom (Vp.801/1946)¹⁵⁵ i nacionalizacijom pretvara se u državnu fabriku da bi 1949. godine dobila ime "**Partizan**". U novoformiranu fabriku ušlo je i preduzeće "**Zmajevac**". Pogon livnice je 1947. godine demontiran i prenet u Sarajevo.

"BRAĆA GOLDNER"

Braća *Goldner*, *Bela (Béla)*, *Ede (Eduard)* i *Mihajlo (Mihály)* rođena su u jevrejskoj porodici u Rumuniji, šegrtovala su u Baji, gde su i započela sa radom u svojim zanatima, stolarskom i limarskom a u Subotici stvaraju fabriku rashladnih uređaja, drvene i metalne robe, koja će u svojoj struci, dominirati domaćim tržištem a postaće poznata i tražena i u inostranstvu.

Iz nekoliko podataka o braći *Goldner* i njihovim porodicama, dobijamo sliku izuzetno isprepletenih porodičnih i poslovnih veza koju je ova porodica uspela da izgradi.

Bela Goldner (Hujedin 1881 - Aušvic 1944), stolar po struci, bio je oženjem *Jelenom (Ilona)* rođenom *Rosenfeld* (1889 - Aušvic 1944). Učestvovao je u ratu Prvom sv. ratu. Sin mu je bio *Leo Goldner*, rođen 1911. godine u Baji, koji je bio po struci inženjer. *Leo* se 1940. oženio Jevrejkom iz Sarajeva *Sterman Smiljom*.¹⁵⁶

Ede (Hujedin 1885 - Subotica 1939) je bio limar. Sa suprugom *Reginom* je imao 3 sina, *Emila*, *Mirka (Imre)* i *Tibora*. *Emil* (Baja 1907 - na pr. radu, Ukrajina 194?), je bio činovnik u očevoj fabrici. On je 1940. godine pokrenuo postupak za promenu prezimena u *Gajić*, koja mu nije odobrena.¹⁵⁷ *Mirko*, rođen 1908. godine je stradao za vreme rata na prinudnom radu u SSSR. *Tibor* je bio inženjer hemije po struci. Preživевši rat, 1949. godine se odriče jugoslovenskog državljanstva i emigrira, prvo u Izrael, a zatim u Ameriku, gde će napraviti karijeru kao stručnjak, pronalazač u poznatoj firmi "**Revlon**". *Ede* je imao i kćerku *Anu*, udata za *Dr Mirka Bergera*.

Mihajlo (Hujedin 1890 - 1944 Aušvic), stolar, oženio se u Subotici, 1920. godine, kšerkom *Samuila Holendera - Anom*. Imali su sina *Aleksandra (Sándor)* i kćerku *Lili* (r. 1924.)

¹⁵²IAS, F:70. UND, Državne napuštene fabrike

¹⁵³ *Dorđe Gabor* (Subotica 1912- ?) . Bio je u braku sa *Jelenom Galfi*, i imali su dvoje dece. Prekršten je i prešao je u rimokatoličku veru, tokom 1942. godine.

¹⁵⁴IAS, F:70. 157.8. Kao neslednica figurirala je i *Cecilija Rotman*, koja je 1944. stradala u logoru.

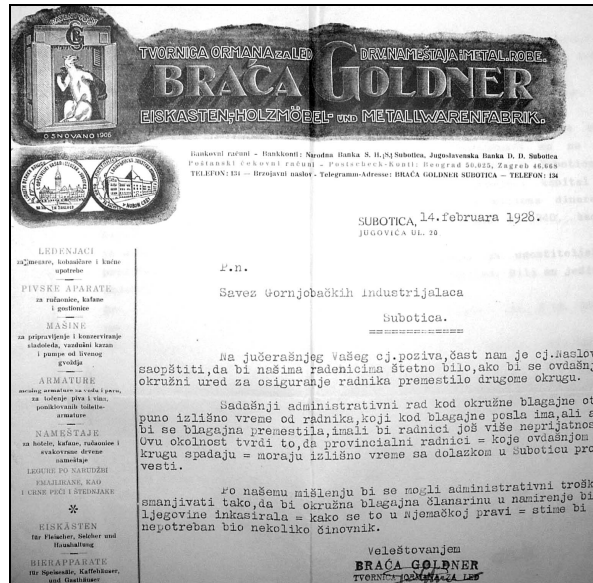
¹⁵⁵IAS, F:68. Nac. 355. U predmetu se nalazi i inventar celokupne fabrike, mašina, uređaja i ostalog, na dan 30.7.1945.

¹⁵⁶IAS, F:47. IV 6158/1940

¹⁵⁷IAS, F:57.7193 i 7209/1940

Mihajl Goldner (Goldner Mihály)

Dopis sa memorandumom firme (1928. godine)

Vođeni poslovnim ali i privatnim interesima, braća *Goldner* iz Baje dolaze u Suboticu tokom 1920. godine. Nastanjivanje u gradu, biće za njih, kao i za ogromnu većinu drugih doseljenika u tom periodu, skopčano sa velikim teškoćama, nestašicom stanova ali i problemima političke i administrativno birokratske prirode.

Mihajlo Goldner, najmlađi od braće, prvi je došao iz Baje i od Gradskog Velikog kapetana dobio dozvolu boravka na 6 meseci br 12558/1920, ali samo pod uslovom da osnuje fabriku.¹⁵⁸ Nakon isteka tog perioda, pošto nije ispunio navedeni uslov, Senat donosi odluku br. 21091/1920 o njegovom izgonu, na koju će *Mihajlo* naravno imati pritužbi. U molbi za poništenje te odluke, on navodi da je izvadio obrtnicu za stolarski zanat kao i dozvolu za gradnju, na placu u VI krugu, br.113, no " ...dozvoljenu gradnju ne mogu izvršiti, jer se stanje tako promenilo da sam kupio zajedno sa braćom Edeom i Belom Goldnerom kuću od Lipota Ingusa¹⁵⁹ u VII krugu br. 68 za kupovnu cenu od 1 000 000 kruna. Tamo, na osnovu obrtnice redarstvene kapetanije br. 6899/1921 i na osnovu dozvole gradnje br. 872/1921 uredili smo zajedničku tvornicu drvene i pločaste robe koja radi sa strojevima."¹⁶⁰

O planovima i motivima, sa kojima braća dolaze u Suboticu, piše *Mihajlo Goldner*, u molbi za nastanjivanje u gradu, adresiranoj Senatu. "Moja žena je iz Čonoplja i Braća Hollander (Samuilo joj je otac a Lazar ujak - prim. aut.) iz Subotice su joj ujaci. Oni imaju veliku trgovinu koža, perja i vune kao i fabriku koža, vrlo su bogati a imamo pored njih još dosta rođaka u ovom gradu, tako da pomoću veza sa njima i uz pomoć njihovog kapitala mi bi našoj tvornici veliki krug rada i napredka mogli dati."¹⁶¹

Ostale elemente za uspešnu proizvodnju, stručno znanje, mašine i tehnologiju, braća su posedovala. Oni su još u Baji imali svoje zanatske radionice. *Bela* je u svojoj stolarskoj

¹⁵⁸IAS,F:47.XIX 212/1920

¹⁵⁹Lipot Ingus (Ingusz) (Bačalmaš 1878 - Aušvic 1944) Zemljoposjednik i vinogradar (posedovao 52 lanca vinograda) sa stanom u Hajdukovu 367. I on se doselio u Suboticu nakon rata, 1919.godine.

¹⁶⁰IAS,F:47.XIX 212/1920. 10 000 kruna uplaćenih na ime pologa za gradnju, na adresi u VI krugu, Mihajlo nije dobio ni posle upućene molbe.

¹⁶¹IAS, F:47.XIX 212/1920. Braća Hollander su se bavila trgovinom na veliko vunom, kožom i perjem. Od 1927. godine osnivaju akcionarsko društvo "Hollandera.d.", u kome će biti većinski akcionari a funkciju direktora će vršiti Samuel Hollander. Kao akcionar tu se javlja Samuelov zet, Ede Goldner. Fabriku koža, "Subotičko kožno d.d" osniva uspešni i bogati trgovac Lazar Hollander pored Aleksandra Kohna i Adolfa Glida. IAS, F:43. 123.

radionici imao 20 radnika, a *Ede* u limarskoj 5. Sa iskustvom u zanatskoj proizvodnji, sa novim znanjima stečenim usavršavanjem u inostranstvu, *Ede* i *Bela* u Nemačkoj a *Mihajlo* u Francuskoj¹⁶² braća su se specijalizovala za proizvodnju "ledenica" (rashladnih vitrina, ormana). Istu vrstu robe, odlučili su da proizvode i u subotičkoj fabrici i da je plasiraju na jugoslovenskom tržištu, gde bi tom vrstom proizvoda bili bez konkurencije.

Uskoro po dolasku u Suboticu oni su kupili dve kuće u VII krugu. Jednu, pod br. 64, kupio je *Mihajlo*, od udove *Ernesta Prčića*. Od Senata je 1921. godine dobio dozvolu za gradnju dvorišnih prostorija za stolarsku radionicu, na toj svojoj parceli. (pošto se u tom predmetu kao njegova adresa navodi i Frankopanska 113, verovatno je kuća imala izlaz na obe ulice. prim aut.) Drugu, pod brojem 68 (kasnije Jugovićeve ulica 20) gde će dogradnjama i proširivanjem inastati njihova fabrika, kupuju braća zajednički.¹⁶³ Time što su došli u posed nekretnina, njihovi problemi sa gradskim vlastima oko dozvole stalnog boravka nisu bili završeni. O tome svedoči i dalja prepiska sa Senatom u kojoj se nalazi i ova molba braće *Goldner*.

"Mi smo u Baji mnogo godina samostalnu radnju imali i u Suboticu smo došli zato da u jednoj velikoj varoši Jugoslavije, veliki obrt ostvarimo, kod koga obrta u velikoj varoši možemo osigurati razvijanje i upotrebu naše spreme i imanja. Mi smo u našoj fabrici vrlo veliki kapital investirali, te naš rad samo tako može biti uspešan. Isto tako molimo da vlast izvoli doći da vidi koliko je velika i lepa naša fabrika i da li po vrednosti njenoj mi zaslužujemo da ostanemo ovde - da vlast to oceni da li ćemo dozvolu za nastanjenje ovde dobiti. Naša fabrika je jedina u svojoj vrsti u Jugoslaviji, za građenje kasa za led, prvoklasnog nameštaja i ostalih finih tišlerskih izrađevina."¹⁶⁴

Tek nakon intervencije kod MUD, koje svojom odlukom br. 11946/1921 dozvoljava braći *Goldner* stanovanje u Subotici, oni će biti sigurni da njihovi "...interesi porodični i svi interesi naše egzistencije" koji ih vežu za jugoslovensku državu i Suboticu, mogu biti realizovani."Podizanje fabrike sa odobrenjem nadležne građevinske vlasti ispunjen je i uslov za njihovo nastanjivanje, tako da bi njihovo sadašnje proterivanje bilo za uposlene radnike štetno i nepravedno, naročito kada se uzme u obzir da su prijavljivanjem u vojsku KSHS onemogućili svoj povratak u Baju."¹⁶⁵ Ipak, braća nisu odmah dobila jugoslovensko državljanstvo, pa su tako *Ede* i *Bela*, od gradskih vlasti 1921. godine, dobili razrezan porez na strance od 5 000 dinara (on je zavisio od procene materijalnog stanja stranaca), kojega su uplatili tek 1924. godine, posle neuvažavanje nekoliko njihovih molbi za njegovo smanjenje na 250 dinara.¹⁶⁶

Fabrika je započela sa radom tek jula 1921. godine, kada je izdata obrtnica i registrovana u sudskom registru Ct VIII 572/135, kao društvena firma u suvlasništvu *Edea*, *Bele* i *Mihajla*.

Na početku rada, 1921. godine je imala 28 radnika. Sa razvojem potražnje, rašće i kapaciteti i broj radnika. A interesovanje za proizvode iz fabrike braće *Goldner*, ormane za led ili "ledenjake za mesare, kobasičare i kućne upotrebe", kako stoji na njihovom memorandumu, kompletan nameštaj za ugostiteljske objekte, aparate za hlađenje i točenje piva, aparate za sladoled, "mašine za pripravljanje i konzerviranje", armature za kupatila, koje su u zemlji jedino oni proizvodili, bilo je, prema očekivanjima, vrlo veliko. Godišnje su proizvodili do 800 komada ormana za led (ili 15 vagona), 5 vagona sobnog nameštaja i 15 vagona slavina, ležajeva, levanog mesinga.¹⁶⁷

¹⁶²"Szombat" 8. XII 1925.st.66-67

¹⁶³IAS, F:47. XIX 212/1920

¹⁶⁴IAS, F:47. XIX 212/1920

¹⁶⁵IAS, F:47. XIX 212/1920. Iz dopisa MUD, Odeljenju za Banat, Bačku i Baranju br 11946/1921

¹⁶⁶IAS, F:47.XXIV 253/1921

¹⁶⁷AV, F:110.30

Izlagali su na "I opštem vašaru i izložbi", 1925. godine u Subotici. U prospektu sa te izložbe navodi se da proizvode: svakovrsne ormane za led, aparete za hlađenje vina, jela i točenje piva, stroj za pripravljanje sladoleda, uređaje za hotele, kafane restoracije i stanove, nameštaje od drveta po svojim nacrtima ili po porudžbi, armature za točenje piva, za vodu i paru.¹⁶⁸

Tokom 1928. godine grade magacin u ulici Cara Lazara 51.¹⁶⁹ Jedan od stalnih i većih kupaca je bila pivara "**Bajloni i sinovi**" iz Beograda. "**Braća Goldner**" i na vrhuncu ekonomske krize, 1931. godine, beleže promet od 1,5-2 miliona dinara godišnje a sama vrednost kapitala je procenjena na 2 miliona dinara. Te godine zapošljavaju 60 radnika, 20 šegrta a kancelarijske poslove obavljaju vlasnici sa jednim činovnikom.¹⁷⁰ U 1933. godini preduzeće radi sa 60 radnika i proizvelo je robe u vrednosti od 2,5 miliona dinara. Porast broja radnika na 160, sa šegrtima ukupno na 240¹⁷¹ i vrednosti proizvedene robe na 7,5 miliona dinara, u 1939. godini, jedan je od pokazatelja koji svedoče o prosperitetnom razvoju firme braće *Goldner*. U 1937. godini vršene su i dogradnje i proširivanja postojećih pogona.¹⁷²

O materijalnom položaju vlasnika svedoči i dokument Senata. Za *Ede Goldnera* je 1921. godine imanje procenjeno na 1 milion kruna, a godišnji prihodi na 40 000 kruna.

Od mašina su imali 20 strugova i 2 prese, ukupne snage od 90 KS. Sirovine su nabavljali i iz inostranstava, mesingane cevi, šmirgl prašak, iz Austrije i Nemačke, a robu najviše plasirali na domaćem tržištu, ali i u susedne zemlje, ka na pr. - Grčku.

Plata stručnog radnika - limara iznosila je 1928. godine, 2 000 din. mesečno, a livac, čehoslovački državljanin *Emanuel Kokštajn (Kokstein)*¹⁷³ imao je 1928. godine mesečnu platu od 2 500 dinara.¹⁷⁴ To je bila relativno visoka plata, podnačelnik u subotičkom sreskom načelstvu je zarađivao 1 700 din.¹⁷⁵

Ede Goldner umire 4.4.1939. godine. Nakon toga, po pokojnikovom testamentu, kao suvlasnik 1/3 firme, javlja se *Edeova* supruga *Regina*. Pored toga se njoj sa posebnog računa firme isplaćuje 200 000 dinara. Ostali naslednici su bili deca *Emil, Mirko, Tibor*. Ana se na ime miraza, od 300 000 dinara, odrekla svoga dela nasledstva. "Čista ostavina" u novcu je iznosila 374 511 dinara. Pored toga naslednicima je pripao određeni deo iz fonda nekretnina, u Subotici ali i Beogradu, koje je uživao *Ede Goldner*.¹⁷⁶

Advokat firme, *Mihajlov* šurak, *dr Hollander Josip* (1890-1944 Aušvic) sa stanom u Beogradu (Uzun Mirkova 8), decembra 1940. godine pokreće brisanje preduzeća iz registara u Subotici, pošto su fabrička postrojenja već premeštena u Rakovicu, što je izvršeno 27.12.1940.godine.¹⁷⁷

Mihajlo i *Bela Goldner* također napuštaju Suboticu i nastanjuju se u Rakovici. Pokušavaju da organizuju sebi i porodici život u novim okolnostima i novoj sredini, Beogradu. Drugi svetski rat je već besneo, sile Osovine se približavaju i Jugoslaviji. Ipak i u tim okolnostima, *Mihajlo* se početkom 1941. godine, iz Beograda, obraća subotičkom

¹⁶⁸Iz biblioteke IAS, br. 949

¹⁶⁹IAS, F:47. III 674/1928. To je paralelna ulica sa Jugovičevom, pa su verovatno imali zajedničko drvorište sa placem gde je bila fabrika.

¹⁷⁰IAS, F:235.454/1931

¹⁷¹IAS, F:57.1987/1939

¹⁷²IAS, F:57.9775/1937

¹⁷³*Emanuel Kokštajn* (Pšibrán (Čehoslovačka) r. 1893), od 1923. u Subotici. Primljen je gradsku zavičajnu vezu 1936.

¹⁷⁴IAS, F:47.1263. II 2929

¹⁷⁵IAS, F:57.743/1938

¹⁷⁶IAS, F:86.217

¹⁷⁷IAS, F:86.217

Gradskom veću, tražeći uverenja, potrebna za upis sina *Aleksandra (Sándor)* (1922 - 1944) na studije medicine na Univerzitetu u Beogradu.¹⁷⁸ Dobio je traženi dokument - da je državi lojalan Jevrej.

Subotica, 8. 10. 1940.

TELEFON BROJ: 194
VAT ZNAK: 3272/940 • NAK ZNAK: L/G.

P.n.

UDRUŽENJE INDUSTRIJALACA
Novi Sad
=====

Podaci o br. kvalifik. stručn. osoblja i učenika u ind. pred.

U vezi sa Vašom cenj. okružnicom od 3.o.m. čast nam je izvestiti Vas, da je ovog momenta zaposleno kod nas:

Radnici:

11	bravarskih pomoćnika
12	stolarskih "
5	limarskih "
21	mesing-strugarski pomoćnik
1	" " majstor
1	livački " "
7	" " pomoćnika

Učenici:

2	bravarska učenika
2	stolarska "
2	limarska "
4	mesing-strugarska učenika
2	livačka učenika
1	monTERSka učenika

Saopštavajući Vam prednje preporučujemo se t

sa veleštovanjem:
BRAĆA GOLDNER-SUBOTICA

Dopis firme iz 1940. godine sa podacima o kvalifikovanom osoblju

U ratnim godinama, porodice *Mihajla*, *Edea* i *Bela Goldnera* su prepele velike gubitke, iz deportacije se nisu vratili *Mihajlo*, njegov sin *Aleksandar*, *Bela* sa suprugom *Jelenom*, *Edeova* deca *Emil* i *Mirko*. Ni posleratni period nije im doneo mnogo bolju sudbinu. Imovina, nekretnine u Subotici i Rakovici, su im je nacionalizovane. Nakon toga, kao i za većinu onih koji su doživeli slične postupke, za preživjele članove porodica *Goldner*, postojao je samo jedan put - iseljavanje u Palestinu (Izrael).

U postupku nacionalizacije porodične kuće (Zrinski trg 1/a) *Ana Berger* (suprug dr *Berger Mirka*) rođ.*Goldner*, se javlja kao strani državljanin, pošto se odrekla jugoslovenskog i primila švajcarsko državljanstvo.¹⁷⁹

TABELA STATISTIKE "BRAĆA GOLDNER" 1933-1939

Godina	Broj radnika (bez šegrta)	Iskorištenost kapaciteta	Nadnica	Vrednost prizvedene robe
1933	60	80 %	5 din.	2 500 000 din.
1934	58	75 %	4,5 din.	2 260 000 din.
1935	70	100 %	4,5 din.	3 080 000 din.
1936	90	100 %	5 din.	3 850 000 din.
1937	115	100 %	5,5 din.	5 200 000 din.
1938	140	100 %	5,5 din.	6 100 000 din.
1939	160 (240) *	100 %	6 din.	7 500 000 din.

* 240 je ukupan broj sa šegrtima

¹⁷⁸IAS, F:47. I 159/1941

¹⁷⁹IAS, F:68, XV 1229/1950. Od njihove dece, Goldner Dodo je imao američko, a Lili i Vali mađarsko državljanstvo. IAS, F:68, XVI 619/1950.

"FABRIKA DINAMO MOTORA RAJTER LASLA"

Laslo Rajter (Reiter László) je od 1906. godine imao registrovanu zanatsku radnju za popravku dinamo motora i poljoprivrednih mašina, na adresi Segedinski vinogradi (kasnije Daničićev put 18). Od 1909. godine je naznačeno da se bavi i izradom dinamo motora. U 1922. godini se kao naslednik javlja *Ivanka Rajter*, osnivačeva udova. Tokom 1923. godine, poslovođa radnje je bio *Petar Pinter*, a u 1930. godini *Breder (Bröder) Stevan*. Zapošljavala je 1924. godine i inženjera iz Beča, *Fridriha Vagnera (Fridrich Wagner)*.¹⁸⁰ Radnju su nadležne vlasti svrstavale u zanatske. Godišnje je maksimalmno mogla da proizvede do 350 motora. U 1927. godini radila je samo sa 5% kapaciteta, da bi 1931. godine prekinula sa radom. Brisana je iz registara tek 1938. godine.

U Subotici su postojale još sledeće firme koje su se bavile metalopredaivačkom delatnošću:

"JUPITER"

"**Jupiter**" se nalazio na adresi Prestolonaslednika (Put oslobođenja) 41. To je bila firma za izradu i prodaju anodnih baterija, zanatskog karaktera, vlasnika jevrejskog porekla *Andora Alajna (Allein Ándor)*.¹⁸¹ Pored Andora, od 1940. godine, kao suvlasnik se javlja njegova sestra *Jelisaveta Alajn* (Subotica 1909-?), sa svojim suprugom *Pavlom Ribar*¹⁸²(Prigrevica 1898 -1946).

Obrtnica je zavedena pod brojem E 48/1929, a 1933. godine i odobrenje "za upotrebu radionice za izradu suvih baterija, anoda i sijalica za džepne i automobilske svetiljke", po novom Zakonu o radnjama.¹⁸³ Imala je električni pogon, ukupno 7 elektromotora, koji su pokretali strugarske mašine i mašine za presovanje ugljenih elektroda (marke "Wilhel Hasse", Berlin) Maksimalni dnevni kapacitet je iznosio 1 200 komada baterija.

¹⁸⁰IAS, F:235. 742/1924

¹⁸¹Andor Alajn je rođen u Subotici 1907, umro na prinudnom radu u Rusiji (Krenova) 1943. Njegova supruga, Magda Polak (1913-1944), kao i majka Jozefina Koh, (1875-1944) stradale su u logoru Aušvic.

¹⁸² Ribar Pavle je sin dr Fišler Manojla i Berte Dajč.

¹⁸³IAS, F:47. I 5064/1933

„JUPITER“					
RADIONICA BATERIJA - SUBOTICA					
Telefon: 888	Tekući račun kod: Industrijske banke Jugoslavije, filijala Novi Sad Privredne banke Vojvodine, filijala Subotica				
<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%;">Nase ret.</td> <td style="width: 50%;">Vaše ret.</td> </tr> <tr> <td style="height: 20px;"></td> <td style="height: 20px;"></td> </tr> </table>	Nase ret.	Vaše ret.			Subotica, 13. maja 1946
Nase ret.	Vaše ret.				
GRADSKI NARODNI ODBOR sekcija za statistiku Subotica.					

U vezi Vašeg dopisa br. 22313/46 od 10. maja 1946. godine dajemo vam sledeće podatke:					
<ol style="list-style-type: none"> 1. "JUPITER" radionica baterija pod sekvestrom UND 2. "JUPITER" fabrika baterija Alajn i Ribar 3. Sekvestrirano po upravom UND. 4. Subotica, Somborski put 41. 5. Džepne baterije normalne 4,5V " " okrugle 3 V " " amerikan. 1,5 V Telefonske baterije 1,5 V Anodne baterije od 45, 90, 120, i 150 V 6. Zaposleno radnika 24/nameštenika 3/ 7. Preduzeće radi 8. Preduzeće po obimu i ovlašćenju zanat. 					
S.F.S.N.					
JUPITER RADIONICA BATERIJA SUBOTICA <i>Dr. upravnik</i> <i>Novak Ribar</i>					

Izveštaj Gradskom NO iz 1946. godine sa podacima o radionici

Nekretnine radionice su oktobra 1940. godine, kada je firma od "**Opšte kreditne banke d.d.**" uzimala zajam od 150 000 dinara, procenjene na 400 000 dinara.¹⁸⁴

U ratnom periodu preduzeće nastavlja da radi smanjenim kapacitetom. Andor Alajn i Pavle Ribar su kao Jevreji 1942. godine bili odvedeni na prinudni rad. Samo se Pavle vratio iz zarobljeništva. Nakon odvođenja muških vlasnika u zarobljeništvo, firmom upravlja Alajnova supruga. Tada biva prinuđena da preduzeće izda pod zakup. Kao zakupci se javljaju lica mađarske nacionalnosti - *Franjo Šen (Schen)* sa 60% i *Josip Šuper (Schuper)* sa 40% udela, obojica iz Subotice.

U 1945. godini, presudom Sreskog narodnog suda Vp.26/1945, firma je vraćena *Alajn Andoru*, odnosno *Pavlu Ribaru* kao njegovom opunomoćeniku. Ubrzo je međutim stavljena pod sekvestra i prešla pod Upravu Narodnih dobara. Vlsanicima su oktobra 1946. godine izrečene kazne zbog privredne saradnje sa okupatorom a imovina konfiskovana.¹⁸⁵

Tokom 1947. udova *dr Ribara, Jelisaveta Alajn*, pokušala je da izvrši prodaju nekretnina (Put JA 41, z.k. 6753) Rimokatoličkoj crkvenoj opštini, ali je kupoprodajni ugovor proglašen ništavnim i izvršena je nacionalizacija.¹⁸⁶ Sreske vlasti su o njoj imale i sledeću informaciju, koja kao da ju je optuživala što joj je uspelo da izbegne holokaust. "Ona je za vreme rata i okupacije bila u emigraciji u Švajcarskoj kao bogata žena, a ne u logoru."¹⁸⁷

U 1948. godini *Alajn Jelisaveta*, odriče se jugoslovenskog državljanstva i iseljava u Palestinu (Izrael).

"FIZI"

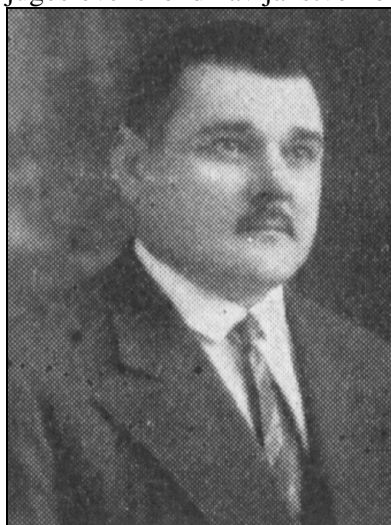
¹⁸⁴IAS, F:43.111

¹⁸⁵ IAS, F:86, K 216/1946.

¹⁸⁶IAS, F:68. XIII 349/1948

¹⁸⁷IAS, F:70.126

Izradom limarske robe bavio se *Vilim Fizi (Fúzi)*.¹⁸⁸ Od decembra 1913. godine nalazio se u Subotici. Bio je zaposlen je na državnoj železnici. Mobiliziran je i služio je u Puli, kao vozač, mašinovođa pancirnog voza. Nakon rata, 1921. godine nastavio je da radi kao železničar, da bi krajem te godine istupio iz državne službe i pokrenuo zanatsku limarsku radnju. Imao je stan u ulici Paje Dobanovačkog 4. Tek u 1935. godini, nakon odricanja od mađarskog, pokrenuo je postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. Sreski načelnik tim povodom izveštava "... da se asimilirao u ovoj sredini isprepletenoj Slovenima, Mađarima i Jevrejima. Dalje ističe da je uvek bio lojalan stranac i da bi sa ekonomskog gledišta njegov prijem u državljanstvo bio više koristan nego štetan ali ističe i da bi "...sa nacionalnog gledišta njegov prijem u naše državljanstvo principijelno bio štetan, radi toga što su ovi krajevi pretrpani narodnim manjinama što svakako ima za posledicu manju pouzdanost u ove krajeve sa nacionalnog gledišta." Predloženo je odbijanje njegove molbe.¹⁸⁹ Tek nakon žalbe upućene MUD, ipak je odobreno njegovo primanje u jugoslovensko državljanstvo i on 1936. godine polaže zakletvu za državljanstvo.¹⁹⁰

Vilim Fizi (Fúzi Vilmos)

Obrtnicu je dobio 1921. godine (A 15/1921) zajedno sa ortakom *Gezom Vajnerom (Weiner)*, koji će istupiti iz firme 1925. godine.¹⁹¹ Radionica se nalazila na Trgu Fra Jese u ulici Knjaza Mihajla 1. Imala 154 m2. Sredinom tridesetih godina raspolagala je sa 8 elektromotora ukupne snage 14 KS.¹⁹²

"Spretnim radom i svojom umešnošću uspeo je kroz izvestan period vremena da postavi svoju zanatsku radnju na najobimnijoj osnovi tako da danas njegovo poduzeće predstavlja na ovoj teritoriji čitavu modernu industriju limene robe."¹⁹³

U 1937. godini se instaliraju nove mašine, pa tada raspolaže: "...sa dve ekscentar prese, strojem za bušenje, strugom, frikcionom presom, strojem za šljafovanje."¹⁹⁴ Iste godine će doći do preseljenja na novu adresu, u Carinarsku ulicu br. 17, u objekat koji je bio u posedu *Vilima Konena*, koji će se od 1939. godine javiti i kao spoljni član komanditnog društva "**Fizi Vilim, k.d, tvornica limene robe**"¹⁹⁵ sa upisanim kapitalom od 500 000

¹⁸⁸Vilim Fizi (Šalgotarjan (Salgotorján) u Mađarskoj 10.2.1890. - ?) . IAS, F:57.454/1936

¹⁸⁹IAS, F:57.466/1935

¹⁹⁰IAS, F:57.365/1936. Zanimljivost je da taj zapisnik Fizi potpisao - ćirilicom.

¹⁹¹Geza Vajner će od 1925. godine registrovati sopstvenu gvoždarsku trgovinu.

¹⁹²IAS, F:57.9700/1937. Na tom mestu je danas podignut stambeni objekat i robna kuća (ili Radnički?)

¹⁹³IAS, F:57. 466/1935

¹⁹⁴IAS,F:57.4265/1937

¹⁹⁵IAS,F:86.Ct.XIII,st.183

dinara. Nova promena registracije izvršena je krajem te godine, kada se formira "**Balkan - Metal, tvornica metalne limene robe**". *Jakobčić Vilim Konen* je i dalje bio ortak.

Centrala je prebačena u Rakovicu 1940. godine a filijala u Subotici je pružena od mađarskih vlasti 1941. godine. Kao suvlasnik, sa učešćem od 1/5 se tada javlja *Vladislav Šiling (Siling)*. Pogon je pretrpeo štete u savezničkom bombardovanju 1944. godine. Preostale mašine i objekti su konfiskovani i pripali su novoformiranom preduzeću "**Metalija**", koje će nastaviti da radi na istoj adresi - Carinarska 17.¹⁹⁶

»METÁLIA«	
F. M. ÉS B. ÁDOGÁRUGYÁR BET. TÁRS.	
ADRESA:	HELYSÍMELY:
SUBOTICA, CARINARSKA ULICA 17	BUDAPEST V. NÁDOR UCCÁ
TELEFON: 466	TELEFON: 140122
Š. J. 385.	
1946.	
GRADSKI NARODNI ODBOR Sekcija za statistiku	
SUBOTICA.	
Pozivom na Vaš akt br. 22313/1946 od 10. maja	
dostavljamo Vam podatke našeg preduzeća kako sledi:	
1./ Tačan naziv preduzeća/firma/koji danas nosi?	
"METALIJA" tvornica metalne i drvene robe u Subotici	
2./ Raniji naziv preduzeća - kako se pre zvala?	
isti.	
3./ Sada je vlasništvo /državno, zadružno, privatno, sekvistirano?	
državno.	
4./ Tačna adresa sedišta i potrojanje preduzeća?	
Subotica, Carinarska ulica, br. 17.	
5./ Vrsta proizvodnih artikala?	
limeni i drveni artikli za domaćinstvo.	
6./ Broj radnika zaposlenih u preduzeću na dan 1.V.1946 g./	
82 radnika, 5 nameštenika sa mesečnom platom, 8 činovnika,	
1 inženjera, 1 upravnika, ukupno 97.	
7./ Dali preduzeće radi ili ne radi ?	
radi.	
8./ Da li je preduzeće po svom obimu i ovlašćenju zanat ili industrija?	
industrija.	
Subotica, 13.V.1946.	S.F. - S.N.!
	»METALIJA« TVORNICA METALNE I DRVENE ROBE SUBOTICA, CARINARSKA ULICA 17 primárni upravitelj.

Izveštaj Gradskom NO sa podacima o firmi Metalija (1946.godina)

"MEMA"

Firma "**Mema**" vlasnika *Mite Međanskog* i *Edmunda Majera (Mayer)*, čehoslovačkog državljanina, postojala je od 1922. do 1926. godine.

Međanski i *Majer* su imali dve firme, "**Mađanski i drug**" sa kapitalom od 600 000, i "**Mema**" sa kapitalom od 1 200 000 dinara. Problemi su nastali 1925. godine i to sa dozvolom boravka za stranca *Majera* (rođenog 1894. u Bratislavi). O važnosti njegovog ostanka, govori se u dopisu subotičkog "Udruženja industrijalaca".¹⁹⁷ "Ako bi otišao iz naše države, Međanski bi morao da ga isplati i zatvori obe firme."

¹⁹⁶U "Metaliju" su ušle i mašine iz firme "Seidler Rudolf". IAS, F:68, Nac. 102

¹⁹⁷IAS, F:235.21.696/1925

Memorandum firme Međanski i Drug (1926. g.) Mita Međanski u sokolskoj odori

U firmi su bila zaposlene još dva strana radnika, kao poslovođa - *Romen Veniš (Wenisch)* i tehnički vođa *Oto Heler (Otto Heller)*.¹⁹⁸

Bavila se livenjem metala i proizvodnjom metalnih artikala. (Registar C 24/1922) Nalazila se na adresi Bajski vinogradi 41.

"TVORNICA VAGA ŠEBEŠĆEN I SENEŠ"

Tvornica vaga postoji od 1922. godine, obrtnica je izdata pod br. A 50/1922, i upisana u registar Ct VII 71.¹⁹⁹ Zapošljavala je da 10 radnika i proizvodila do 800 komada raznih vaga. "Izrađuje vage svake vrste kako decimalne i centimalne sa pomičnim utegom, vage sa zdjelicom itd, te metrička mjerila iz drveta."²⁰⁰

U početku rada 1922. godine, nalazila se na adresi Parčetićeve (i danas nosi taj naziv) 2, da bi se kasnije nalazila u Vilsonovoj ulici 6/a (Maksima Gorkog). Za vreme bombardovanja ta zgrada je stradala i po jednom izveštaju iz 1945. godine, mogle su da se upotrebljavaju samo podrumске prostorije.

Kao vlasnik se od 1925. godine javlja samo *Jene Šebešćen*, inženjer, rođen 1882. u Subotici. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Budimpešti.

Zapošljavala je 6 domaćih, a u 1927. godini traži dozvolu i za jednog stranog radnika - specijalistu za tu proizvodnju.²⁰¹

Za svoje proizvode dobila je 1923. godine na Vašaru u Novom Sadu posebnu diplomu.²⁰²

¹⁹⁸IAS,F:235.20.669/1924

¹⁹⁹IAS,F:86.213. Kao suvlasnici su upisani Jene Šebešćen i Kalman Seneš (Szenes Kalmán) (Gerbepincehelj 1885 - ?), žena Leona Glik, deca Reni, Aleksandar i Edita. Optirali za KSHS i 1923. godine primili državljanstvo.

²⁰⁰nav.delo, Industrija Vojvodine, st. 95

²⁰¹IAS, F:235.21

²⁰²IAS, F:235.21.466/1925

Subotica 21 maja 1946 B.P. /i

OSNOVANA: 1922 VILSONOVA 6/a TELEFON: 662

Gradskom Narodnom Odboru
Sekcija za statistiku
Subotica

Pozivom na Vaš raspis br. 223₁₃ izveštavamo:

1. Firma preduzeća danas: Tvornica vaga J. Šebešćen.
2. Raniji naziv " "
3. Sadašnje vlasništvo privatno.
4. Tačna adresa: Vilsonova ul. 6/a.
5. Vrsta artikala: Svakovrsne vage.
6. 4 radnika, zaposlenih 1 maja.
7. Preduzeće radi sa sniženim kapacitetom.
8. Preduzeće je po svam ovlaštenju industrija, ali sada pošto je potpuno izbombardiran radi samo u jednoj podrumskoj radionici kao zanatlija.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

ТВОРНИЦА ВАГА
I. ШТОСОВА
J. Šebešćen

Izveštaj Gradskom NO iz 1946. godine sa podacima o preduzeću

U tridesetim godinama posluje slabo, radeći samo sezonski, 3-4 meseca. Imala je 4 elektromotora, no "...već ih odavno ne upotrebljava, pošto usled krize veoma malo radi. Preko zime uopšte ne radi, sada ima svega 2 radnika, koji rade ručnom snagom." Od toga perioda vodi se kao zanatska radionica.

"BORI BELA"

Bela Bori (Bory Béla), bravar po struci, imao je radionicu, osnovanu još 1889. godine, koja se bavila izradom i popravkama pumpi za vodu, i elektromotora. Nalazila se u Štosovoj ulici br. 7.²⁰³ Zapošljavao je do 15 radnika, od toga 1 inženjera - konstruktora, 8 pomoćnika i šegrte i imao godišnji kapacitet do 6 vagona.²⁰⁴ Sa svojim proizvodima osvojio je srebrnu medalju na svetskoj izložbi u Barseloni 1929. godine.

Osnovano 1889. godine **BELA BORY** Osnovana 1889. éven

VELIKA RADNJA
ELEKTRO-MOTORA PUMPE
I VODOVODA

TELEFON 340. SUBOTICA, I. ŠTOSOVA UL. 7. TELEFON 340

Ekonomo: Zlatna medalja i diploma Subotica
Zlatna medalja i diploma Osljeck
Zlatna diploma Velika Kikinda Kitintetve: Elso díllami arany oklevél V. Kikinda
Arany érem- za oklevél Subotica
Arany érem és oklevél Eszék

Част ми је понудити своје специјалне електричне моторе за сваки погон и у свакој величини. Своје специјалне системе разних пумпи са електричним мотором, бензин-мотором или са погон кајишем, тако и ручне пумпе. Свој систем аутоматични водовод апарате за санаторијуме, виле, зграде итд. Техничке инжењерске упуте и нацрта каталога бесплатно шаље

БОРИ БЕЛА

велика радња електричних мотора и пумпе
СУБОТИЦА I. - ШТОСОВА УЛ. 7.

На свјетској изложби одликован среб. медаљом и дипломом у Барселони 1929.

Memorandum i reklama firme

TRGOVINE GVOŽĐEM

Pre 1918. godine, u gradu je postojalo 5 velikih trgovina gvoždarskom robom, a taj broj se zadržava i nakon rata. Po izveštaju "Udruženja trgovaca", u kojem poredi stanje pre i

²⁰³IAS, F:235.326/1932

²⁰⁴Kosta Petrović, nav. delo, st. 133

nakon rata, za ovu granu se kaže da je: "promet znatno opao naročito u finijim artiklima i strojevima."²⁰⁵ Najveće radnje su bile "**Koloman Senes**" i "**Piuković & Co.**".

"KOLMAN SENES"

Jedan od istaknutijih trgovaca u toj branši je bio *Koloman Seneš* (Gor. Sv. Ivan 1883 - Aušvic 1944).²⁰⁶ On je 1918. godine kupio bivšu **Molcerovu gvoždaru**, gde je već ranije bio zaposlen.²⁰⁷ Tvrtka Julio Schlesinger iz Baje kupila je g. 1917. ovdašnju gvoždarsku trgovinu Molcer za 300 000 kruna. Seneš, koji je bio 20 godina namešten kod Molcera, postao je prigodom promjene u vlasništvu upraviteljem a u jesen g.1918. prešla je trgovina u njegov posjed. Svojedobno je vladala za gvoždarski posao dobra konjunktura, koju je Seneš umio upotrebiti u svoju korist, tim više što je raspolagao bogatim skladištem. Kasnije kupio je kuću, što leži nasuprot njegovom dućanu, na koju je dao graditi jedan sprat. U ovoj kući (Jelačićeva 7, Matka Vukovića, prim.aut.) se nalazi danas Jevrejska banka.²⁰⁸

Memorandum firme Kalman Seneš

Imao je filijale, radnje u Bačkoj Topoli i Kuli. Zastupao je firme "**Rostfrei**" i "**Berendorf**" koje su proizvodile posuđe, prodavao je i peći i štednjake, poljoprivredne mašine i sprave.²⁰⁹

U tridesetim godinama prodavao je i motocikle marke "**N.S.U.**".²¹⁰

"PIUKOVIĆ I COMP."

Veliku trgovinu gvoždarskom robom i bravarsku radionicu imao je i *Bela Piuković*.²¹¹

Osnovana je 1920. godine pod imenom "**Piuković & Co.**". Pored *Piukovića* se kao suvlasnik javlja i *Aladar Derđfalvi* (*Györgyfalvi Aladár*). Ona je bila i zastupnik češke firme "**Moravia**".²¹²

²⁰⁵IAS, F:56.173/1933

²⁰⁶Senešova žena je bila Jelisaveta, Šen (Schön).

²⁰⁷IAS,F:47, XXIV 62/1921, i F:43.122/1926 i 123/1927

²⁰⁸F:43.122/1926. Dozvolu za podizanje sprata dobio je 1922. a dogradnja je bila završena sledeće godine. IAS, F:47.1208.III 66/1922

²⁰⁹ U Mađarskoj je 1928. godine kupio 4 vršilice (ukupno 37 200 penga) za plasman na domaćem tržištu. IAS, F:235.27. 749/1928

²¹⁰. IAS,F:47. III 954/1939. Ova firma je učestvovala na licitaciji za nabavku jednog motocikla za potrebe Policije. Ponude je poslala i subotička firma "Adolf Stern", koja je nudila motocikle "Horex", "B.M.W." i "Zündap".

²¹¹Bela Piuković (Subotica 1882-?)

²¹²IAS, F:235.30.244

Pored standardnih trgovačkih poslova u toj struci - prodaje razne metalne robe, bavila se i prodajom uglja.²¹³ Pored toga radila je od 1928. godine i poslove sastavlja peći i štednjaka.

ПЛУКОВИЋ И КОМП. СУБОТИЦА ПЛУКОВИЋ & COMP. SUBOTICA

ТЕЛЕФОН 332. Brzojavi: „MORAVIA“ — Pošt. ček. uređi Beograd 52.603 TELEFON 332. Brzojavi: „MORAVIA“ — Pošt. ček. uređi Beograd 52.603

M. No. Subotica, 10. April 1930.
P. No. i. Sudarevićeva ul. 21.

An die
Trgovačko udruženje "Lloyd"
Subotica

Bezugnehmend auf unsere telefonische Rücksprache ersuchen wir Sie höfl. für nachgenannten Herren eine Legitimation beschaffen zu wöllen.

1. Name: Mita Dragojević
2. Geburtsort, Geburtsjahr: Pancevo, 1887
3. Wohnort: Beograd *Vojna 4*
3. Statsbürger: Jugoslave
4. Zuständig: Beograd
5. Firma: Piukovic & Comp. gvozdjarsa radnja
6. Firmainhaber: Béla Piukovic
7. Branche: Eisen und Eisenwaren
8. Gestalt: mittelgross
- 9, Haare: braun

Hochachtungsvoll
PIUKOVIC & COMP.

Beilage!

Dopis sa memorandumom firme Piuković i Komp. (1930. g.)

Nalazila se u Badalićevoj 6 (Na zgradi u Badalićevoj 6 dograđen je sprat 1926.), i Sudarevićevoj ulici 21 - 23. U toj spratnoj zgradi, Sudarevićeva 21 - 23, koja je služila i kao magacin, izgrađen je 1926. godine i teretni lift. Tamo je bila bravarska i radionica za sastavljanje i galvanizovanje peći štednjaka. Instalirane su bile sledeće mašine: 1 dizel motor od 15 KS, 2 mašine za poliranje, 1 dinamo za jednosmernu struju niskog napona od 4 volta i 250 ampera za 2 kade za galvaniziranje (veličine 1,6 x 1,0 x 1,0 m), te mašine za brušenje, bušilice, za savijanje limova i druge sitnije.

Zalihe robe i zgrade su 1927. godine procenjene na 6 000 000 dinara.²¹⁴ U 1925. godini radila je sa 14 domaćih i 1 stranim radnikom. Stranac je bio Austrijanac, a radio je kao korespondent.

Od 1931. godine firmu preuzima *Rudolf Sajdler (Seidler)*, bravar po struci, čehoslovački državljanin.²¹⁵

Firma je 1937. godine dobila odluku o ubeležavanju prestanka rada.²¹⁶ Vlasnik *Sajdler* je nakon rata iselio u Izrael. Zagrebačka firma "**Ribo materijal**" raspitivala se 1952.

²¹³Licitacija Gradske bolnice za nabavku 60 vagona uglja. Učestvovala je i ova firma, sa ponudom "bosanskog, šalgotarjanskog" i "pruskog" uglja po ceni od 3700 do 6475 din. za vagon.

²¹⁴ IAS, F:43.123

²¹⁵ AV, F:138.XXVI, 3294/1935

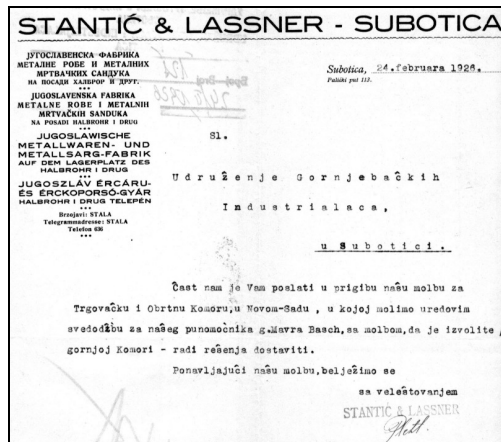
²¹⁶ IAS, F:57.6733/1937

godine o tom preduzeću, da li još postoji i da li još uvek proizvodi "strojeve za mljevenje boja". Dobilo je odgovor da je vlasnik "otišao u Palestinu".²¹⁷

U Subotici je postojalo još nekoliko manjih pogona metaloprerađivačke struke.

STANTIĆ I LESSNER" ("BRAĆA PLETL")

"Stantić i Lessner, fabrika za obradu rudnih roba i izradu rudnih mrtvačkih kovčega" glasio je pun naziv ove firme. Osnovani su je 1.1.1922. godine, na adresi Miloša Obilića 26, *Bela Stantić* sa suprugom²¹⁸ i *Josip Lasner (Lassner József)*.²¹⁹ Iz Beča su vlasnici doneli mašine i tehnologiju za proizvodnju "rudnih" (metalnih) kovčega. Postojalo je do 1924. godine, kada pada pod stečaj. Zanimljivost je da je te godine firma učestvovala i na Milanskom velesajmu.²²⁰

Memorandum firme Stantić&Lassner

Firma je u 1925. godini promenila vlasnike i postala "**Braća Pletl**", pošto su je kupila braća *Antun*²²¹ i *Josip Pletl*. Registrovana je u registru CT IX 133. U 1927. godini je zapošljavala do 50 radnika i proizvodila 1 500 metalnih i 2 500 drvenih mrtvačkih sanduka. Radila je do rata. Nakon 1945. radnja se konfiskuje.²²²

²¹⁷IAS, F:68, I 1460/1952

²¹⁸Bela Stantić (1876 - ?). Supruga Elizabet Stipić mu je donela u miraz 202 jutra zemlje na Zobnatici.

²¹⁹Josip Lasner (Alba Julija (Rumunija) 1880 - ?), od 1921-1926 u Subotici kao fabrikant, do 1931. radi u Italiji. Nakon rata 1949. u preduzeću "Jež". IAS,F:68, Personalno - kartoni.

²²⁰IAS, F:235. 20.258/1924

²²¹Antun Pletl (Subotica 1894-?). Limar po struci. Stanovao je u susedstvu radionice "Stantić i Lessner", u istoj ulici Miloša Obilića br. 39, gde je 1925. izgradio i svoju limarsku radionicu u dvorištu. IAS,F:47. III 177/1925

²²²Antun Pletl, koji se tada nije nalazio u Subotici, proglašen je od strane novuspostavljenih gradskih vlasti - fašistom, jer je utvrđeno da je bio mađarski vojnik. Radnja je konfiskovana. IAS, F:68,XIII,636/1948.

Memorandum firme Braća Pletl

"ENERGIA"

Firmu koja se bavila elektroinstalaterskim i elektromehaničarskim poslovima, *Erno Šoljom* (*Sólyom Ernő*) je osnovao 1913. godine. Svoje jevrejsko poreklo, prikrivao je promenom prezimena *Špicer* (*Spitzer*), 1906. godine. Imao je sposobnosti i važio je za dobrog majstora. "Vlasnik je svojom vrednošću i sposobnošću i stručnim znanjem, bez velikog kapitala napravio jednu lepu firmu koja danas raspolaže vrednošću od 800 000 dinara."²²³ Radila je do 1929. godine kada je obustavljena a vlasnik se zaposlio u električnoj centrali.²²⁴

"ŽIGA FOGEL"

*Žiga Fogel*²²⁵ je bio limar po struci²²⁶, jevrejske narodnosti. Javljao se i kao akcionar grupacije "**Ferruma**". Pored toga imao je i sopstvenu firmu "*Žiga Fogel*" koja je proizvodila metalne zapašaće "**Croen-Corc**", kao jedina u zemlji. Zapošljavala je do 30 radnika.²²⁷ I kod te firme je bio zaposlen jedan stranac - čehoslovački državljanin, za vođenje poslova proizvodnje "corc" zapašaća. Porodica *Fogel*, izgradila je sebi vilu na Paliću 1921. godine.²²⁸

"TEHNIČKO PREDUZEĆE"

"**Tehničko preduzeće**" (Cara Dušana 1) koje se bavilo ugradnjom vodovoda, kanalizacione mreže, centralnog grejanja, ventilacija, "parnih kuhinja" i sličnog, imao je *Janoš Vajs* (*Weiss*) ml.²²⁹

²²³ IAS, F:43.122/1926

²²⁴ IAS, F:47. I 2906/1931

²²⁵ Fogelova supruga je bila Ženi Ajzler (Orošhaza 1873 - Aušvic 1944)

²²⁶ Na konkurs za izvođenje limarskih radova na crkvi u Žedniku 1920. godine, Fogel je dao najbolju ponudu i tako dobio taj posao vredan 11500 kruna.

²²⁷ IAS, F:235.22.938

²²⁸ IAS, F:47. XVIII 6/1921

²²⁹ Plan instaliranja centralnog grejanja u kuću dr Bele Ostrogonca, sa memorandumom firme. IAS, F:47. III 717/1927

Pored toga. male livnice, zanatskog karaktera, imali su *Laslo Šimon (Simon Lászlo)*, čija je radnja registrovana 1901. godine. Nalazila se u Tolstojevoj 27. On je zapošljavao 3 do 5 radnika. Imao je akcije i u "**Ferrumu d.d.**" i bio izabran u prvi Upravni odbor tog društva.

Livnica *Josipa Čisara (Miloša Obilića 9)* je osnovana 1925. godine i proizvodila je do 5 vagona liva a upošljavala je do 10 radnika.

*Mihajlo Antal*²³⁰ je na adresi Daničićev put 36/a, osnovao svoju livnicu 1930. godine. "Tvornica lije sve grube predmete od gvožđa. Unutrašnji uređaj je: razni kalupi i peći za livenje gvoždane mase, strugarske mašine za čišćenje izlivenih delova."²³¹ *Antal* će nakon 1945. godine nastaviti da vodi svoju livnicu kao zanatsku ranju.²³²

REZIME

U Vojvodini je prvo industrijsko preduzeće za obradu metala registrovano 1874. u Apatinu, kao Metalno preduzeće ing. *Adama Haukla*. Ne zaostajući mnogo i u Subotice je *Imre Rotman* osnovao svoju fabriku i time kao pionir u toj vrsti industrije, zacrtao put drugim preduzimljivim Jevrejima i svim ostalim privrednicima. Time će se već do 1918. godine, razviti solidni temelji za dalji rast i razvoj ove grane industrije. I nakon stvaranja nove južnoslovenske države, ona će maksimalno koristiti novonastale ekonomske realnosti, novo zajedničko tržište jugoslovenskih zemalja. U tim odnosima, vojvođanska privreda u celini, pa tako i subotička, sa svojim segmentom - metaloprerađivačkog profila, imala je prednosti sa svojim nasleđenim potencijalima, relativno (u novoj državi. prim.aut.) dobrim stepenom industrijske razvijenosti, kao preduslovom za mogućnosti primenjivanja modernijih tehnologija koje je su se već upotrebljavale u razvijenijim delovima Evrope. Time je i subotička metaloprerađivačka industrija stekla dobre pozicije na domaćem a i na širem tržištu.

Posebnu karakteristiku i ovoj grani industrije daju isprepletene poslovne i porodične veze Jevreja, koji su zauzimali u njoj vodeće mesto. Svojim sposobnostima i kapitalom, mogućnostima za pribavljanje odgovarajućih tehnologija proizvodnje, mašina, patenata, radnim i organizacionim kvalitetima, upravo su oni uspevali da u svojim rukama drže većinski deo akcija, pored akcionara drugih narodnosti, Srba, Hrvata, Bunjevaca, Mađara, Nemaca, pa time i kontrolu, i upravljačke položaje u većini akcionarskih društava u metalnoj industriji. Pored toga u njihovom posedu su bile su gotove sve fabrike u ličnom vlasništvu, ove grane. Sa svojim učešćem od približno 5% u celokupnom stanovništvu Subotice, Jevreji su uspevali da se potvrde kao najznačajniji činilac u razvoju i metalske industrije, i time više nego mnogostruko premaše maleni procenat kojim su iskazani po ukupnoj brojnosti.

Jedno od najvećih preduzeća u Subotici, kako po ekonomskoj snazi, tako u prvom redu po broju zaposlenih radnika bio je "**Ferrum d.d.**" (U latinskom jeziku "ferrum" znači gvožđe) odnosno, metalno prerađivačka grupacija preduzeća koja će nastati od te firme. Osnovna delatnost ove fabrike biće rad na popravkama saobraćajnih sredstava, vagona i lokomotiva. U grupaciji **Ferrum** javiće se još tri preduzeća koja su spadala u ovu – metaloprerađivačku grupu. To su: **Livnica Ferrum d.d.** koje je proizvodila uglavnom za potrebe "**Ferruma**", snabdevajući ga delovima za lokomotive i vagone, ali je izrađivala i crkvena zvona, te rešetke, kočione papuče, ploče za štednjake i drugo, **Adis a.d.** koji se prvenstveno bavio izradom sastavnih delova za vagone i lokomotive a manje izradom mašinskih instalacija za rudokope i izradom i opravkom poljoprivrednih mašina, te **Sever d.d.** čiji su glavni deo proizvodnje činili elektromotori i generatori, transformatori, strujomeri, razvodne ploče i svi neophodni sitniji delovi za opremanje električnih postrojenja, telefonskih i telegrafskih postaja, industrijskih elektro mašina.

²³⁰Mihajlo Antal (Subotica 1902 - ?)

²³¹Šematizam industrije Dunavske banovine, st. 104.

²³² IAS, F:68, I 807/1952

Preduzeće "**Zefir d.d.**" bavilo se izradom nekoliko vrsta peći i štednjaka. "**Industrija željeznog nameštaja i metala d.d.**" je imala proizvodni program namenjen za domaćinstva, bolnice, hotele i druge javne objekte, koji se sastojao od metalnog, železnog i bakrenog nameštaja, peći, štednjaka, kotlova za centralno grejanje, brava i katanaca, galvanizovanih i niklovanih artikala. Sličnim delatnostima bavila se i "**Sajdnerova tvornica željeznog i bakrenog nameštaja d.d.**". Od firme "**Hercog i Glas d.d.**", koja se bavila izradom raznih sitnijih metalnih proizvoda, nastaje promenom vlasništva ali i delatnosti - "**Konrath, tvornica gvozdene i metalne robe, d.d.**" koja će se baviti sklapanjem i prodajom radio aparata, proizvodnjom satavnih delova za njih. Najstarija subotička fabrika ove grupe je bila livnica gvožđa, fabrika opruga, metalnog nameštaja i bicikala "**Mirko Rothman**". Preduzeće "**Braća Goldner**" se specijaliziralo za izradu ormana za led te kompletnog nameštaja za ugostiteljske objekte, aparata za hlađenje i točenje piva, aparata za sladoled. "**Fabrika dinamo motora Rajter Laslo**" je bila manjeg obima, kao i firme "**Jupiter**" koja je izrađivala baterije, "**Fizi Vilim, k.d, tvornica limene robe**", "**Braća Pletl**", koja je izrađivala metalne mrtvačke sanduke.